

СУЧАСНІСТЬ

ВЕРЕСЕНЬ 1983 — Ч. 9 (269)

КОСТЮК: ВАСИЛЬ МИСИК

Ю. СОЛОВІЙ: ЗА ГОРАМИ, ЗА ЛІСАМИ...

І. КАЧУРОВСЬКИЙ: ЧОТИРИ ПОЕЗІЇ

І. СМОЛІЙ: ПИСЬМЕННИК ІЙОГО СЕРЕДОВИЩЕ

**Н. СВІТЛИЧНА: З ЖИВУЧОГО ПЛЕМЕНИ ДОН
КІХОТІВ**

Ю. СТАРОСОЛЬСЬКИЙ: «У БЕЗКОНЕЧНІЙ ЧЕРЗІ»

Леонід Плющ У КАРНАВАЛІ ІСТОРІЇ

Мюнхен, 1981, 374 ст. Обкладинка Любослава Гуцалюка.

Переклад з російської і редакція Марка Царинника

Автобіографічна розповідь пюдини, яка чотири роки була об'єктом експериментів «психіатрів» КГБ.

— Історія розчарування й каяття комсомольця, який прозрів.

— етапи боротьби молодого ідеаліста й ученого проти насильства комуністичного апарату терору над людиною.

— Історія космополіта, якому російська шовіністична лихоманка допомагає усвідомити своє власне національне я і стати активним учасником українського руху опору.

— першоджерельна документація для вивчення суспільно-політичних та національних процесів в Україні та дисидентського руху в СРСР взагалі.

Ціна 16 ам. дол.

Йосип Грняк СПОМИНИ

Нью-Йорк, 1982, 485 стор. У твердій обкладинці. Упорядкував Богдан Бойчук. Мистецьке оформлення Ореста Слупчинського. 52 стор. фотографій.

Спомини Йосипа Грняка — від раннього дитинства до еміграції — це не тільки автобіографія автора. Це історія українського театру взагалі, історія «Березоля», з біографіями акторів української сцени. Це також розповідь очевидця про події і культурне життя України, яка захоплює читача від першої до останньої сторінки.

Ціна 23 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» висилати
на адресу В-ва:

В Європі:

Sučasnost
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ВЕРЕСЕНЬ 1983

Ч. 9 (269)

**РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ
МЮНХЕН**

**«SUČASNIST» — SEPTEMBER 1983
MÜLLERSTR. 33, RGB., 8000 MÜNCHEN 5**

Редактор: Іван Кошелівець.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Богдан Рубчак, Надія Світлична, Юрій Шевельов.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, Müllerstr. 33, Rgb. 8000 München 5, Bundesrepublik Deutschland. Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Hryhorij Naniak

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЛІТЕРАТУРА

ДВІ ПОЕЗІЇ

Олександра Черненко

МІСЯЧНА СОНАТА БЕТГОВЕНА

З душі глибин, що струнами напнуті,
злітає ритмом лагідним стріла
На їх мелодій свято в серця руті,
Щоб лет поширити його крила

І в місяця та зір вплетись оздобу, —
У їх свічад округлий пантеон.
На сонця неозорого подобу
Вони вдягають золотий хітон,

Який спадає, мов ріка рожева
Шипшини пелюстками на поля,
Акордами розбуджує дерева, —
Шепоче листям, свище їх гіллям,

Займає площі мирно голубами,
Єднає чайкою поверхні плес,
Зве спів пташок у алегретто рами,
Де інтерлюдій сипле їм овес.

Їх голосами оживляє землю, —
Щебечуть ними всі стеблини трав.
Від світла світло — каже — відокремлю,
Життя на музики пустивши сплав.

Так ясно веслами блищать озера, —
Їх клявішів лунає білий біг,
Що з ночі день видзвонює галера,
Щоб сурмами він світ обняти міг.

Тоді громи гудуть по всіх дорогах...
У блискавиць виносить унісон
Їх всемогутня світла перемога.
Високий викресавши трелів тон,

Він сяйвом проникає часу стіни,
Де дух його сягає до небес.
І творить звуками бенкет промінний,
В роялі віддзеркаливши себе.

1977

СВІТАННЯ

Долоні з протилежних моря берегів
До себе простягаються у вічній тузі.
Між них провалля в зелені картузній
Порозставляло сіті темноти ткачів.

І хвиль вітрами затуляє вниз
Відбитки сонця в дзеркалі зваблivi,
Його втопивши шибу в тіней зливi,
Їх манить блиском згубним ночі риз.

Лиш виррослому з вод корони дереву
Долоні дано злити сяйва галузками,
Коли вікно змиває праосiнь жовтками,
Зродивши з них йому світання синяву,

Де збіглись пелюстки в округлий цвіт
З усіх узорів простору та часу,
А сонце сонцем у живу прикрасу
Нетлінної весни вдягає світ.

1979

ВАСИЛЬ МИСИК

Спогад

Григорій Костюк

«Літературна Україна» від 10 березня 1983 року, в кутку третьої сторінки принесла коротеньку вістку (не подавши навіть точної дати), що «після тяжкої хвороби помер видатний український радянський поет і перекладач Василь Олександрович Мисик». Згадавши, коли і де народився, дещо про освіту, дещо з того, що написав чи переклав, завершили офіційною ритуальною фразою, що «його поезії стверджують високі комуністичні ідеали»; і тому, мовляв, «В. О. Мисик назавжди залишиться в наших серцях». Натомість його молодші колеги й учні ствердили, що «Василь Мисик залишив нам глибини», що без В. Мисика «нам, його сучасникам і читачам, увесь білий світ замалий і неповний» (Іван Драч), що його «зовні ніби тихий голос було чути на всій Україні і далеко за її межами» (Дмитро Білоус), що для молоді він був зразком і Учителем (Анатолій Перерва).

Але ніхто з них не мав змоги і не насмівся сказати, що цей справді видатний і глибинний поет двадцять п'ять років ходив з зав'язаним ротом, що йому, ні в чому не винному, ще зовсім юному 27-річному поетові, у грудні 1934 року, довелося пройти «коридор смерті» понуровідомої Воєнної колегії Верховного суду СРСР на чолі з кривавим Ульріхом і що звідти його перетранспортували на довгі роки в далекосхідній концентраційний табір. Цей акт нелюдського насильства офіційні біографи сором'язливо і безсовісно визначають так: «від 1934 року працював у системі Дальстрою». Не сказано також, що, випустивши з концентраку, його відразу кинули в пашу другої світової війни. Тут доля для Мисика була, з одного боку, ласкава, а з другого — жорстока. Ласкава, бо охоронила його, на цей раз уже від фашистської кулі. Жорстока, бо кинула в нову неволю в німецький полон, де він пробув до 1945 року. Повернувшись з полону, він довго, ігнорований і зневажений, шукав праці. Нарешті вдалося влаштуватися в бухгалтерії ХТЗ, де він і прогаяв час до 1956 року. І лише після падіння комуністичного тирана він поволі почав виявляти свої, гамовані роками, творчі сили. І знову таки ніхто не насмівся навіть після смерті спитати: як це так, що такий оригінальний поет, такий великий виразник мистецьких глибин не удостоївся жадної солідної нагороди? Правда, в 70-річчя життя йому дали дрібненьку республіканську

премію імени М. Рильського. І то дали її тільки тому, що кращого і більшого майстра «співучих братерських мостів між народами» не знайшлося. Але як це до болю мало для такого стражденного, чесного і талановитого мистця?!

Він був народжений для високого й широкопростірного лету. Як поет він став відомим, коли йому не сповнилося ще навіть шістнадцять років. Його відкрив і благословив у світ Аркадій Казка. Це теж трагічна постать. Забутий сьогодні поет, що в добу української національно-визвольної революції, поруч з Тичиною (друг його з юнацьких років), спалахнув був яскравим світлом. Поет, що не витримав великого зламу, зійшов з гори Гелікон і віддав себе цілковито народові — пішов учителювати. На цьому шляху доброго й вічного його застав терор, і він, як і тисячі інших чесних і талановитих, зник безслідно. Про нього пізніше, в добу «відлиги», Василь Мисик скаже: «Це була рідкісно обдарована людина. Музикант, літератор, художник, блискучий педагог, улюблений наставник багатьох учнів, чиїми душами він умів володіти безроздільно. Він був другом і добрим порадником багатьох українських письменників 20-их років».

Отже, саме цей молодий талановитий український інтелігент на світанку 20-их років приїхав учителювати в рідне село Василя Мисика Новопавлівку на Дніпропетровщині. Патріот і великий естет, він мав рідкісну здібність передавати це своїм учням. Він методично і терпляче привчав їх не тільки до знання точних, природничих, гуманітарних наук, але й краси природи, кольору, музики й рідного слова. За його ініціативою почав виходити шкільний рукописний журнал «Наше життя», де його учні напередєйми почали виявляти свої уподобання й таланти. Серед них у мистецтві поетичного слова перше місце припало тринадцятирічному Василеві Мисику. Він здивував вибагливого вчителя своєю любов'ю до слова, своїм тонким відчуттям ритму й образним баченням світу. Вникливий учитель збагнув, що цей підліток таїть у собі не абияку поетичну силу. Через деякий час він зібрав декілька найкращих поезій свого учня й послав Тичині. Тичина показав Зерову, Филиповичу, Рильському. Всі прийшли до висновку, що в літературу приходить новий справжній поет. Це відкрило п'ятнадцятирічному юнакові двері всіх великих журналів. 1923 року журнал «Червоний шлях» надрукував першу поезію Василя Мисика. Авторіві не сповнилося ще навіть шістнадцять років. З того часу це ім'я почало появлятися в багатьох інших тогочасних часописах. А 1927 року вийшла вже й перша збірка його поезій «Трави». Варто при цьому занотувати, що видало цю збірку не якесь там другорядне, випадкове, а престижеве видавництво елітарної групи письменників ВАПЛІТЕ (Вільної академії пролетарської літератури). Це означало, що початкуючий дев'ятнадцятирічний поет беззасте-

режно входив у коло вибраних і визнаних: П. Тичини, М. Хвильового, М. Куліша, О. Довженка, М. Бажана, М. Рильського. Так Василь Мисик ввійшов у літературу.

Я познайомився з ним правдоподібно в серпні 1929 року, коли, закінчивши літфак Київського ІНО, переїхав до Харкова. Я зупинився на вул. Свердлова (колишня Катеринославська), 118 (Холодна Гора). У цьому новому п'ятиповерховому, як на ті часи досить вигідному будинку мешкали мої давні друзі: Сава Божко і Терень Масенко. Вони мене почергово ютили в себе, поки я одержав свою кімнату. Тут мешкало ще кілька родин письменників, серед них і Василь Мисик. Я про Мисика чув і читав його поезії ще за студентських років. Природно, почувши, що він мешкає в цьому будинку, я хотів з ним зустрітися. Це було далеко поза його першою збіркою. Він був уже тоді автором блискучого циклу поезій, опублікованих в «Літературному ярмарку», і другої збірки «Блакитний міст», яка тої ж осені вийшла в світ. Ці його поезії виразно прокладали новий шлях, що простував, як мені видавалося, повз Тичину і Бажана. Коли я познайомився з ним ближче, вглянувся дещо в його, сказати б, творчу лябораторію, то збагнув, вірніше — відчув, що цей зовні тихий і скромний молодий поет — далеко складніша творча індивідуальність, ніж то збоку здавалося. Вище середнього зросту, стрункий, патриціанської постави, з гарним мужнім продовгастим обличчям, темний шатен, з високим чолом, прямим носом і великими, розумними карими очима. Мовчазний, зосереджений на слуханні й спостереженні, не квапливий, з повільними рухами, але завжди уважний і дружньо усміхнений, — він справляв враження вихідця з високої традиційно-інтелігентської родини. А насправді було це в нього вроджене. Бож не міг син багатодітної селянської родини (він був восьмою дитиною в батьків) дістати в ній таке виховання. Не міг він його дістати і за п'ять років свого перебування в Харкові. Зрештою, від кого, від якого оточення він міг перейняти таку поставу? Хоч був він у постійному контакті з таким рафінованим інтелігентом, як П. Тичина, але, як на моє розуміння, від завжди боязливого, схованого в собі, шамотливого, часто або штучно-офіційного, або підкреслено-ввічливого Павла Григоровича Мисик зовні нічого не запозичив, хоч глибоко шанував його як поета й учителя. Постійні гості Будинку літератури ім. Блакитного, де Мисик працював бібліотекарем, — зумисно анархізовані, опростачені та обогемлені поети, актори, мистці, — теж не могли правити за зразок. Отже, це в Мисика було вроджене і, можливо, частково вичитане з книжок, яких він на той час прочитав гори.

Восени 1929 року кінчалася навмисно грайлива, сповнена дотепів, скепсису, сарказмів і романтичного патосу доба «Літературного ярмарку» й починалося інтенсивне готування до нової, ще

не означеної назвою літературної організації. Назва ПРОЛІТ-ФРОНТ прийде пізніше. Провід у цій акції вело середовище М. Хвильового. У цій підготовній діяльності активну участь брав і Василь Мисик. Коли я приїхав до Харкова, мої друзі відразу втягли мене в цей рух. Тим більше, що я всією душою поділяв ідею творення нової літературної організації. На частих сл.одинах ініціаторів нової організації ми зустрілись і ближче познайомились. Часто разом повертались на нашу холодногірську резиденцію. Це був довгий шлях від Будинку Блакитного (ріг Каплунівської і Пушкінської вулиць), з пересідкою на майдані, здається, Рози Люксембург, далі по прямій Катеринославській вулиці до холодногірського базару.

Василь мав якийсь особливий інтерес до Києва та його культурних середовищ. Його цікавив мій колишній інститут, його бібліотеки, архіви, професура, хто, що і як читав. Він окремо питав мене про М. Зерова, П. Филиповича й М. Рильського. Про Рильського я не міг нічого цікавого йому розповісти, бо ніколи з ним ближче не зустрічався. Про Зерова й Филиповича розповів більше. Навіть пригадав, як на одній лекції Микола Костьович, ще до виходу в світ першої Мисикової збірки «Трави», згадав був про нього, як про надійного початківця-поета. Василь при цьому тихо посміхнувся й сказав приблизно таке:

— Чудні вони, ті старші наші майстри й учителі. Їм так хочеться мати собі заступників і продовжувачів, що вони хапаються за кожного більш-менш здібного юнака. Вони й на мої плечі кладуть тяжкий тягар, не спитавши мене, чи можу, чи маю сили його вивезти.

Це була вже мова не жадібного похвали молодого поета, а автора зрілого віку, свідомого своїх можливостей.

Кожна нова зустріч і розмова з Мисиком приносила мені якесь нове відкриття. Одного разу я зайшов до нього. Він очевидячки над чимось працював, бо на робочому столі лежала розгорнена книжка, а поруч велика купа списаного паперу. Сам він був у модній тоді серед літераторів, зручній для праці, синій піжамі. Я перепросив, що невчасно зайшов, але він відповів, що саме вчасно, бо кінчив працю й робить перерву.

— Над чим трудимось? — питаю жартома.

— Над перекладом.

— А саме?

— Перекладаю новий роман Дос Пассоса «42-га паралелля».

— Ти знаєш англійську мову? — питаю від несподіванки трохи збентежено.

— Не на сто відсотків, але вправляюсь.

— Звідки?

— Я ж закінчив англійський відділ Інституту чужих мов торік.

Це була дуже приємна новина для мене. Моє покоління, і я з ним,

не мало ентузіазму до вивчення чужих мов. Гімназійні початки латини й французької вивітрилися з голови цілком. В інституті офіційно ми вивчали німецьку мову. Але вів цей курс проф. Шаровольський так, що навіть якби хтось і мав бажання вивчити мову, то не вивчив би. Так ми в більшості й залишилися всі одномовними, якщо не рахувати знання російської чи польської. Перекладацька справа була в нас тоді ще не на високому рівні. Добрі початки дали в поезії Зеров, Рильський, Драй-Хмара — з латинської, французької і дещо з слов'янських мов. З французької прози почав перекладати Підмогильний. З німецької дав дещо О. Бурґгардт. Англійська мова була ще мало зачеплена. І ось переді мною такий солідний початок. Ми підійшли до столу. Я узяв уперше в руки «42-nd Parallel» Дос Пассоса. Цього автора я майже не читав. Ще студентом випадково прочитав його роман «Мангеттен», що вийшов у російському перекладі. Був це, пригадую, експериментальний роман, що чомусь нагадував мені стилем «Фальшивомонетників» Андре Жіда чи «Повісті про санаторійну зону» М. Хвильового, ба навіть «Майстра корабля» Ю. Яновського. Я з цікавістю його прочитав, але якогось помітного сліду він не залишив. А Василь тим часом продовжував пояснювати, що «42-га паралеля» — це перша частина трилогії «США», яка щойно вийшла і яку йому вже надіслали.

— Хочу випередити перекладом росіян, — жартував він.

Не знаю, чи випередив, як і не знаю, чи вийшов цей роман українською мовою. Уривки, в перекладі Мисика, пригадую, друкувалися в «Червоному шляху».

— Тяжко йде? — питаю.

— Не легко, але — можливо. Для мене це корисна справа. Я все глибше і глибше входжу в світ англійської мови, в її синтаксис, синоніміку, а головне — ідіоматику. Дос Пассос у цьому сенсі для мене цілий скарб. Це мої перші кроки до вищої і цікавішої праці — до перекладу поетичних текстів.

— Кого маєш на увазі?

— Насамперед Роберта Бернса.

Бернса? Це для мене було знову нове відкриття. Цього поета я знав тільки з прізвища. Здаючи курс історії західноєвропейської літератури, я з обов'язку прочитав пару його поезій в російському перекладі, не пригадую, чи то Михайлова, чи то Маршака. Але й це вже вилетіло з голови. Питаю, чи має він ориґінали Бернса? Виявляється, що має, і то найновішого видання. Дістав за допомогою Івана Кулика. Кулик був консулом у Канаді й має добрі контакти з відповідними книгарнями.

— І ти пробував Бернса читати?

— Не тільки пробував, а вже й багато переклав. Я мрію скоро видати найповнішого вибраного Бернса.

Це було знову нове відкриття творчої пристрасти Мисика. Я спитав його, чому саме він обрав Бернса? Він відповів, що не виключно. Що він має в пляні й Кітса, й Шеллі, й Вітмена, і навіть Шекспіра. Але в першу чергу — Бернса. Чому? Тому що він найбільше припав йому до серця. Тому що цей шотландський поет глибоконаціональний і одночасно глибокомистецький, музичний. Він дуже подібний до нашого Шевченка. Тому Бернс мусить заговорити на повний голос українською мовою. Завжди зрівноважений і спокійний, мій новий друг почав навіть приємно хвилюватись. Я зауважив йому, що в перекладі Бернса може бути полегшенням те, що він вже має зразки перекладів російською мовою, давні й сучасні, зокрема переклади Маршака. На це Василь гаряче відповів, що так, сякі-такі переклади є і навіть українською мовою з кінця минулого сторіччя, дещо переклав Грабовський. Але ці російські й українські переклади є зразками хіба в тому сенсі, як не треба перекладати.

— Навіть Маршакові переклади? — питаю.

— Так, навіть Маршакові. Справа в тому, що перекласти Бернса надзвичайно трудно так, щоб він звучав, як в оригіналі. Він, як я вже казав, глибоконаціональний і одночасно глибокомистецький. Щоб перекласти автентично, треба багато працювати. Треба ввійти в плоть і дух поета, його народу, його доби. Треба знати не тільки його поезію, але й історію, культуру, побут, характер його народу. Чому переклади Зерова такі досконалі й мистецьки відчутні? — раптом зауважує Мисик. — Тому що він свою університетську дисертацію написав з історії античного світу. Тому що дух доби поетів, яких перекладає, він знає досконало. Тому й переклади його живі. Але це не легко і не всім перекладачам хочеться так глибоко вникати. Та й вимога ця вже сьогоднішнього дня. Тому й переклади давні (Козлова, Михайлова і нашого Грабовського) зроблено за архаїчним ключем. І вони в рахунок тепер не йдуть. Переклади Багрицького, а особливо Маршака звучать модерно, добре, милозвучно. Але біда в тому, що це, власне, Маршак, а не Бернс. Є Бернсові образи, назви, ідеї, але нема його поетичної душі. Душа — Маршакова. Хто знає оригінали і почитає Маршакові переклади, той погодиться зі мною. Тому переді мною стоїть завдання зовсім нове: дати українською мовою справжнього Бернса.

Це була ціла лекція фахового не тільки перекладача, а й знавця цілого комплексу перекладацьких та історико-літературних проблем. Мені хотілось, наслідуючи Франка, захоплено крикнути: — І де ти такий у нас узвся?! Звідки? Яким вітром занесло тебе в нашу літературу?!

■

Улітку того ж 1929 року Василь Мисик разом з П. Тичиною відвідав Вірменію. Там їм влаштували велелюдну зустріч з письменниками й культурними діячами. Їх приймали як амбасдерів українського культурного світу. Це справді була перша спроба таких культурних контактів. У пресі появилася фотографія П. Тичини і В. Мисика з видатними і заслуженими письменниками вірменської літератури — А. Ісаакяном та І. Іоаннісяном. Те, що молодих українських поетів приймали й фотографувалися з ними двоє найвидатніших старих поетів Вірменії, нам тоді промовляло дуже багато. Я якось спитав Василя Олександровича про його враження від цієї зустрічі. Він тоді сказав, що такі зустрічі скоро не забуваються. Що це була зворушлива братерська зустріч з цілою великою групою письменників і культурних діячів. Вірмени порівняно до нас народ малий, але доля їх надиво нагадує нашу долю. Їх, як і нас, колись поділено між трьома державами: Туреччиню, Персією і Росією. Кожна з цих держав на свій лад їх душила фізично і духовно. Але вони виявили залізну відпорність і створили для людства великі мистецькі скарби. Фотографувалися з нами тільки два сеньйори вірменської поезії і науки. Здається, так належало за їхнім національним ритуалом.

Василь ще додав:

— Обидва ці видатні поети знають наших Шевченка, Франка, Кримського й Лесю Українку. І взагалі знають наші рани. Особливо ґрунтовно обізнаний з нашим культурним життям Іоаннісян. Коли ми зустрічалися, він був уже похилого віку — мав 75 років. Але пам'ять — феноменальна. Агатангела Кримського знає з його перекладів зі східних мов, які добре знав й Іоаннісян, а можливо, тому, що той кінчав Лазаревський інститут східних мов, що його, хоч і раніше, кінчав й Іоаннісян. Враження справляв мудрого і розсудливого філософа. Тонкий лірик і співець природи. Аветик Ісаакян — молодший від свого колеги на десять років. Активно-темпераментний лірик з національно-визвольним наставленням. За царату зазнавав тюрем й еміґрації. Блискучий знавець європейських мов. Учився в Ляйпцігському університеті. З еміґрації повернувся щойно 1926 року. Ще почуває себе дуже європейцем. Просили контактів не переривати. Не знаю, чи вдасться. Зрештою, не від нас це залежить, — трохи меланхолійно закінчив Василь.

Ця розмова відбувалася десь на початку жовтня 1929 року, а за пару тижнів прийшла вістка про смерть Іоаннеса Іоаннісяна.

■

На підготовних зборах членів майбутнього ПРОЛІТФРОНТУ Мисик ніколи слова не забирав. Але уважно слухав усіх промовців і

про кожне питання мав свою думку. Коли на одному з перших засідань стало питання про основні програмово-тактичні постуляти нової організації, а М. Куліш, що головував, прочитав проект програми нової організації, в якому йшла мова про партійність, класовість, народність і активність письменника в перебудові народного господарства й старої дрібновласницької психіки, про масовізм у діяльності, поповнення організації робітничими кадрами і подібні обов'язкові тоді ритуальні фрази, Майк Йогансен встав і сказав:

— Це значить — вертаємося до розбитого нами ж корита? Значить, вертаємося до масовізму, проти якого ми боролись і його висміювали? Значить, письменник, — це лише слухняний виконавець партійних директив? Вибачте, товариші. Я вас усіх люблю, але брати участь у такому спектаклі не хочу. Говорю від себе і товаришів: Слісаренка й Смолича.

Повернувся і вийшов. Присутні на мить замовкли. Враз підвівся Хвильовий і тихим, але впевненим голосом промовив:

— Товариші — спокій. Нічого не сталося. Про витівку Майка ми знали наперед. Гурович, продовжуй засідання.

І ділова дискусія продовжувалася. Всі знали, що ці трое, колишні активні вапліт'яни й літ'ярмарчани, давно змовились у ПРОЛІТФРОНТ, де пахло небезпечною політикою, не вступати, а заснувати свою неполітичну, чисто мистецьку групу під назвою «Техномистецька група А». Тому демонстрація Йогансена враження не справила. Після цього засідання, вертаючися додому, Мисик, пригадавши цей епізод зауважив:

— А наш друг Майк чудний і наївний. Він та його колеги думають, що від суворих днів нашої дійсності можна сховатися за циркові техномистецькі трюки. Смішні! Вони не розуміють, що найкращий спосіб «сховатися» від суворої дійсності — це активно включитися в її процес.

Це не було сказане так собі. Це був сенс його життєвої філософії.

Декларуючи нову письменницьку організацію ПРОЛІТФРОНТ, обравши провід і створивши редакційну колегію для редагування літературно-мистецького місячника за тією ж назвою, кожний з членів почав готувати якийсь матеріал до цього місячника. Василь Мисик у щойно минулу добу вільнодумного ще «Літературного ярмарку» показав свої великі творчі можливості. Цикл опублікованих там поем та поезій і взагалі його публікації останніх двох років свідчили, що в літературу прийшов новий поет мужньої сили й оригінального мистецького звучання. Справді бо, тільки поет великого громадського і національного дихання міг дати такі речі, як «Під Івана Купала», «З півдня синіє обрій», «Блакитний міст», «Транссибір» чи «Конкістадори». Тільки мужній і справжній поет міг

сказати своєму поколінню слова, які закарбувалися в мій пам'яті на все життя:

Або здобуть, або в огні згорять!
Не даром, ні, ми трупами впадем біля порогу,
Ви, що за нами ідете, ідіть,
Ми прокладаєм вам ясну дорогу.

Але тепер вже надходили не ті часи й не ті вимоги ставились для поезії. ПРОЛІТФРОНТ вирішив бути на передовій лінії сучасного життя. Василь Мисик був готовий до цього. Недавно він відбув тривалу подорож по східноазійських республіках — Казахстану й Таджикистану. Звідти привіз багато матеріалу і для душі, і для друку. Для «Пролітфронту» він привіз кілька поем і нарисів, модного тоді в літературі жанру: «Ніч», «1442 кілометр Турксибу», «Пісня про Турксиб» (поетичні роздуми про економічні перетворення в східноазійських республіках), «Тисяча кілометрів» (нарис про Туркестан) тощо. Для себе, для своєї душі, для творення майбутніх «братерських мостів між народами» він привіз багато більших і менших, теперішніх і стародавніх видань з історії, філософії, поезії й етнографії перською чи таджицько-перською (фарсі) мовою. І цілу купу бльокнотів, де занотоване живе життя, побут, характері колісь грізних войовничих, а тепер мирних, зубожілих і затурканих східноазійських народів. Василь все це показував, розгортав старовинні мапи доби розцвіту династії Саманідів IX-X сторіч, сумно похитував головою:

— Яка велич і блиск минулого і який замрячений, ба, й трагічний пейзаж останніх десятиріч.

— Чи змінилося щось порівняно до «Гюлле» чи «Аплай» Досвітнього? — кидаю ненароком.

— Думаю, що майже нічого, — поволі відповідає Василь.

Вперше тримаю в руках «Шах-Наме» Фірдоусі. Це прізвище я знав з історії світової літератури. Невеличкі уривки читав у перекладі Агатангела Кримського. Але оригінального видання цілоти цієї знаменитої поеми ніколи не бачив. Далі перебираю книжки зовсім мені не відомих авторів: Рудакі, Гафіз, Нізамі, Сааді, Джамі, найулюбленішого пізніше Мисикова поета і філософа Омара Хайяма та ще якісь прізвища, яких я вже й не пам'ятаю. Показує все це Василь, а руки його ледь-ледь дрижать, а очі світяться надхненним передчуттям радісної праці.

Слухаю, переглядаю все це з подивом і кажу:

— Добре. Все це дуже цікаве. Але хто ж тобі все це читатиме?

— Я, — чую спокійну відповідь.

— Ти? Ти знаєш перську мову?

— Звичайно. Я ж щойно торік закінчив технікум східних мов. А

побувши оце пару місяців серед таджиків, я вже досить вільно з ними порозуміваюся. А читаю майже без словника. Мені тільки бракує практики в добрій літературній мові — фарсі. Ех, — зідхнув Василь, — поїхати б бодай на півроку до Персії й пожити в інтелігентному університетському середовищі! Але... — і він махнув безнадійно рукою.

Я його розумів. Це було ще одне моє відкриття небуденности Василя Мисика.

За доби ПРОЛІТФРОНТУ ми зустрічалися рідше. Мисик писав свої речі для журналу, готував нову збірку «Чотири вітри» і також інтенсивно допрацьовував вибраного Бернса. Я цілком угруз в аспірантську працю, почав писати свою кандидатську дисертацію «До проблеми творчої методи в літературі», читав курс історії літератури в Інституті кадрів ВУАМЛІНу й писав статті до нашого журналу. Отже, завантаження було повне. Тож наші зустрічі були короткі й епізодичні. Тільки коли вийшла його книжка перекладів Роберта Бернса, я зайшов до нього, щоб привітати. Коли зайшла мова про його успіх, він стримано відповів, що це ще лише скромний початок, невелика частина запланованого, що до Бернса він ще вернеться і що Бернс ще заговорить українською мовою на повний голос. Але тепер він хоче дати собі раду, як він казав, з своїми іраномовними друзями.

На ліквідаційному засіданні ПРОЛІТФРОНТУ (у січні 1931 року) я не був. Ми з Епіком понад місяць лікували свої міокардити в Кардіологічному інституті ім. Лермонтова в Одесі. Повернувшись, я зайшов до Мисика й спитав, як відбулися ліквідаційні збори.

— Панахидно, — відповів неквапно він. — А що ти думаєш робити? — в свою чергу спитав він мене. — Підпишеш колективну заяву про вступ до ВУСПП? Є ухвала: всі, хто не був на ліквідаційних зборах, повинні зайти до секретаріату й підписати.

— Ні, я не підпишу. До уніформованої організації належати не хочу. Закінчу аспірантуру й пов'яжу свою долю з педагогічною й науковою працею. Спробую щось путяще написати. Для цього мені організації не потрібно.

— Може, й маєш рацію, — розтягуючи слова, сказав Мисик. — А я — мушу. Без членства в організації мені всі двері будуть закриті.

Я погодився з ним.

Творчу «перебудову» свого вчителя й старого друга — Павла Григоровича Тичини, його «Чернігів», «Пісню трактористки» та інше, як мені здавалося, він сприйняв з почуттям гіркоти. Він не був проти «перебудови», розумів залізну конечність цього кроку, але, як раз

висловився: Павло Григорович, «взяв не той тон. Треба було інакше». Але як «інакше», не пояснив. Та я й не допитувався.

Самогубство Хвильового Мисик пережив як тяжкий удар. Він перший повідомив мене про цю подію. Я тоді був редактором юнацького сектора видавництва «Молодий більшовик». 13 травня 1933 року, десь по дев'ятій годині ранку, я вже був у своєму редакторському кабінеті. Десь годину пізніше несподівано зайшов Мисик і, замість привітання, запитав:

— Чув?

— Що?

— Застрелився Хвильовий.

Остовпівши, я якусь мить з непорозумінням дивився на нього.

Потім кинув:

— Коли?

— Щойно. В своїй квартирі. В «Слові».

— Як же це так? Для чого? Що ж буде? — кидаю недоладні фрази.

— Не знаю. Трагедія. Я пішов до «Слова», — мовив Василь і вийшов.

Я сів у своє крісло. Хотів збагнути щось з того, що сталося. Але був хаос. Прийшла тільки думка: я мушу теж їхати до «Слова». Мушу побачити Епіка або Сенченка. Хтось з них напевно знає докладніше, що і як сталося. Згортаю рукописи зі столу до шухляди. Беру телефон і дзвоню до декана літературного факультету університету й повідомляю, що за станом здоров'я на лекцію сьогодні не прийду. І пішов до Епіка в «Слово».

1933 року сталась якась родинна трагедія з батьками Мисика. Він про це нічого мені не говорив. Одного разу, коли я розповів йому, що дістав листа від сестри з рідного села, яка писала, що ледве животіють, що повиїдали вже всі кропиви, всю неістивну зелень з нашого городу й саду, що в нашого завжди худенького тата чогось дуже здувся живіт, але є надія, що скоро буде краще, Мисик, опустивши очі долу, мовив:

— Так, це всенародна трагедія.

— А як твої батьки? — кинув я.

— Не питай. Дуже сумна ситуація. — І нічого більше не сказав.

Між нами ходила чутка, що батько Мисиків чи то помер, чи заарештований, чи втік з села світ-заочі. А про матір мені Терень Масенко якось сказав, що в Василя велике нещастя — збожеволіла мати. Скільки це відповідає правді — не знаю. Та й навряд чи хтось у майбутньому скаже про це правду. Сучасні біографи Мисика змушені більше ховати правду про його життя, ніж шукати її.

Похмурі тридцяті роки входили в свої права. Голод поволі стихав, але оскаженіння тиранії росло. Після самогубства Хвильового, а за ним Скрипника, директора педінституту Гаврилова —

пішли арешти Досвітнього, Річицького, Пилипенка, Грицая, Бадана та інших. Прийшла лиховісна резолюція листопадового пленуму ЦК КП(б)У, яка вже остаточно засуджувала Скрипника як націонал-ухильника, а український національно-культурний процес під загальною маркою «націоналізму» оголошувала головною державною небезпекою. У моєму особистому житті наприкінці 1933 року почався перший етап життєвої катастрофи. Про неї розповів в іншому місці. Тут лише скажу: в Харкові я був позбавлений праці — і в університеті, і в Інституті кадрів, і в видавництві. Діставши вигідну пропозицію (спеціальний професорський оклад) від директора Луганського педінституту професора Паскеля викладати повний курс історії української літератури, я виїхав туди. Весь 1934 рік читав лекції в Луганському педінституті на всіх стаціонарних і заочних курсах. Все йшло, здавалося, якнайкраще. Раптом 25 листопада директор Паскель оголосив мені звільнення з мотивацією: «за націоналістичні тенденції в лекціях». Було ясно, що звільнив він на вимогу НКВД. Я повернувся до Харкова. Можна собі тільки уявити, з яким настроєм і почуттям. Пару днів пізніше до мене зайшов Мисик. Ми з ним не бачилися понад рік. Про свою останню катастрофу я нікому не говорив. Але Мисикові сказав. Він вислухав мене й спитав:

— Що думаєш робити?

— Не знаю, — кажу щиро. — У мене почуття, що опинився перед мертвою, глухою стіною, яка всі дороги обрізує. А втім, мабуть, поїду до Києва. До Наркомосу. Подам заяву й спробую добитися авдієнції в Затонського. Буду домагатися об'єктивного розслідування моєї справи. Але...

Все це я говорив, аби щось сказати. Я вже не вірив у політичну силу ні Хвилі, ні Затонського, ні навіть самого генерального секретаря ЦК КП(б)У Косіора. Я наочно бачив, що нашими душами вже безроздільно володіє НКВД. Але Василеві про це не сказав. Він слухав мене мовчки, а потім з властивою йому тихою лагідністю сказав:

— Так. Загальне божевілля. Але, не падай духом. Може, й справді варто добратися до самого Затонського. А може, й Хвиля щось зарадить? — І замовк. А за мить, ніби щоб вийти з ніякової ситуації, спитав: — Чи ти бачив мою збірку «Будівники»?

— Ні, на жаль.

— То й добре. Не спіши. Це я «перебудовуюсь», — додав він іронічно. — При нагоді, для колекції, я тобі принесу. — Ще кілька дружніх фраз, і він поїхав.

Після згадуваної вище візити Мисика промайнуло кілька днів. Несподівано 1 грудня 1934 року в Ленінграді член партії Леонид Ніколаєв, на ґрунті романічного конфлікту, забив секретаря обкому партії, члена ЦК і Політбюра ЦК ВКП(б) Сергія Кірова. Цей постріл

викликав смертоносний шторм по всьому СРСР. Життя всього сто вісімдесятмільйонного конгломерату народів Радянського Союзу було поставлено дибки. Таке було враження, що цього пострілу хтось тільки чекав. Негайно по всіх містах пройшли масові арешти. У перших числах грудня з письменницького будинку «Слово» заарештували М. Куліша, Г. Епіка, В. Підмогильного, Г. Піддубного та інших. Це з новою силою потрясло мене. Що робити? Куди діватися? Де шукати порятунку? Відповіді не було. Якимсь одного ранку 5 чи 6 грудня раптом заходить дружина Мисика, поривно кинулася до мене, притамовуючи тяжке ридання. Я розгублено, посадивши її на канапу, питаю, що сталося? Вона крізь сльози:

— Вночі забрали Васю. За що? Чому? Що він зробив?

Мене кинуло в холод. Боюся, що втрачу самоконтроль. Але вдаю спокійного й пробую її заспокоїти. Трішки отямившись, вона ще сказала:

— Василь мені сказав, що у вас теж прикра ситуація. Рятуйтеся, поки можете.

Я був зворушений і не знав навіть, як дякувати цій молодій жінці, що, зрана смертельно власним горем, носила в своєму серці ще турботи за долю ближнього. Я, як міг у ту мить, дякував їй, а одночасно потішав і заспокоював. Я щось белькотав їй, що арешт Василя — то непорозуміння. Що справа з'ясується й його випустять. Адже він ніколи в політику не втручався. Прощаючися з нею, я сказав, що завтра їду до Києва, буду в Наркомосі добиватися правди. Залишившись насамоті (сестра була в інституті), я відчув якось особливо гостро трагізм безвихіддя. Мене охопило почуття зацькованого й загнаного в глухий кут лютими псами зайця. І вміть, не розумом, а інстинктом вирішив негайно їхати... в Москву. В саме лігво терору. Мені здалося, що це єдино правильний вихід. У свій плян я втаємничив тільки сестру Маню. Я просив її всім, хто питатиме про мене, казати, що я поїхав до Києва.

На другий день, взявши потрібні документи про освіту, про працю, пару білизни і всі наявні в мене гроші, вирушив до Москви. Про цю мою нову епопею буде також докладніша мова в іншому місці. Тут згадаю лише, що в Наркомосі РСФРР мені сказали, що пару місяців тому Свердловський педагогічний інститут потребував викладача історії літератури. Але чи реальна ця потреба тепер, вони не знають. Якщо хочу, можу сам, на свій ризик, поїхати. Не вагаючись, я відразу поїхав до Свердловська. У педінституті мене прийняв завідувач кафедри літератури й мови проф. Астахов (здається). Був милий і товариський, але місце, на яке я претендував, вже зайняте. Проте, він дуже радив мені не тікати з Свердловська, влаштуватися тимчасово на працю в будь-якій середній школі і деякий час вичекати. За той час у нього напевно буде місце для мене. Це мене навіть підбадьорило. У місцевій газеті

прочитав, що педагогічний технікум Нижнього Тагіла (кілометрів 50 на північ від Свердловська) потребує викладача історії літератури. Негайно беру квиток і їду. Приїжджаю, заходжу в канцелярію педтехнікуму, зголошуюсь на прийом до директора. В чекальні сідаю й беру до рук «Правду» від 18 грудня 1934 року. Відразу впадає в очі набраний чорним шрифтом заголовок «ПРИГОВОР». Поспішно читаю (переказую українською мовою):

ВИРОК

Военної колегії Верховного суду СРСР у м. Києві в справах терористів-білогвардійців.

13-15 грудня ц. р. виїзна сесія Военної колегії Верховного суду СРСР під головуванням тов. Ульріха В. В., в складі членів колегії т. т. Ричкова М. Н. і Горячова А. Д. розглянули в м. Києві справи: 1) Крушельницького А. В., 2) Бачинського Ю. А., 3) Крушельницького І. А., 4) Крушельницького Т. А., — Мені серце починає швидко битися, кидає в жар. То оце такі «терористи-білогвардійці?!» Але стараюсь заспокоїтись і продовжую читати. — 5) Сказинського Р. Ф., 6) Лебединця М. М., 7) Шевченка Р. І., 8) Карибута М. Ю., 9) Сидорова П. І., 10) Мисика В. О...».

Мені сперло дихання, закрутився світ, пройняло почуття, ніби підо мною провалюється підлога й я лечу в безвість... Трохи приходжу до свідомости. Починаю розуміти, що зараз говорити ні з ким не можу. Поволі підводжуся й виходжу надвір. Дихнув свіжим морозним повітрям і відчув ґрунт під ногами. Автоматично, не думаючи, йду до станції. Сідаю на перший поїзд, що їде на Свердловськ. У поїзді — хаос думок: Ульріх — це ж носій смерти. Всі, хто потрапляє в пекельну машину Виїзної сесії Военної колегії — приречені. Значить, Василя Мисика вже нема. А йому ж щойно сповнилося 27 років! А який талант, які творчі можливості були в цієї обдарованої людини! І який цинізм, яка підлота: «білогвардійці-терористи» і Василь Мисик. Ні, це щось незбагнено несамовите.

У готелі, де я зупинився, пішов до залі-читальні, взяв «Правду», щоб прочитати «Вирок» до кінця. Читаю, й охоплює мене нова хвиля жаху: О. Влизько, Гр. Косинка, Д. Фальківський, К. Буревій і мої колеги з аспірантури Інституту Шевченка: Р. Шевченко, С. Матяш, К. Півненко, Г. Проценко — все це «терористи-білогвардійці». В останньому абзаці «Вироку» сказано, що Военна колегія ухвалила справи Крушельницького А., Вачинського Ю., Мисика В., Левицького В., Ковалева Л. та ще чотирьох виділити і послати на дослідження. Потіхи було небагато. Але все ж таки я збагнув, що ці особи, а серед них і Мисик, залишилися покищо живими.

Незабаром терористична машина підхопила і мою особу й крутила нею до кінця 1940 року. За другої світової війни, опинившись під німецькою окупацією, 1942 року я добився до Києва. Тут випадково зустрів одну пані, лікарку з фаху, що мала якісь контакти з міжнародним Червоним Хрестом і опікою над полоненими. Прізвище її, на жаль, забув. Вона мені сказала, що чула, нібито в якомусь з таборів полонених є Василь Мисик. Це вперше через вісім років я почув згадку про Василя і гаряче просив ту пані розвідати докладніше та зробити все можливе, щоб його врятувати. Але обставини далі склалися так, що тієї пані я більше не зустрічав і про Мисика довгі роки нічого не чув.

Проминуло ще добрих вісімнадцять років. Скінчилася війна. Спалахнуло нове оскаженіння тирана. Почався новий напад на «український націоналізм», цим разом пов'язаний вже з «світовим сіонізмом». Прийшла смерть Сталіна і розкриття та засудження його злочинів. Прийшла реабілітація його жертв. Серед них було ім'я й Мисика. Але не мертвого, а живого. Виявляється, його з концентраку кинули захищати «родіну». Він дійсно всередині 1942 року потрапив у німецький полон, де промучився до 1945 року. За хрущовської відлиги появились різні антології української поезії, біо-бібліографічні довідники, у них відведено було певне місце й Василеві Мисику.

1958 року Василь Мисик народжується вдруге як поет. У Києві виходить солідна збірка вибраних його поезій на 317 сторінок з передмовою його давнього побратима Тереня Масенка. 1959 року спільно з Миколою Лукашем Мисик видав найновіший переклад Роберта Бернса з своєю передмовою й примітками. Цей переклад блискавично розійшовся двома виданнями. Опинившись у США, я намагався усіма можливими засобами стежити за воскресінням мого колишнього друга. 1962 року вийшла його нова збірка поезій «Борозни», 1963 — ще одна збірка «Верховіття», 1966 — «Чорнотроп», а до 60-річчя народження (1967) вийшла збірка вибраних поезій «Біля криниці». 1972 року ще одна — «Берег». Було ще дві чи одна його книжка, але я їх не бачив. Поза цією оригінальною творчістю Мисик віддавав половину свого часу на перекладну працю. Крім згаданого вже найповнішого і найточнішого перекладу Бернса, він збагатив українську літературу ще перекладами: «Вибрані поезії» Дж. Кітса, «Тимон Афінський» В. Шекспіра, «Королі і капуста» О'Генрі, поезії: Байрона, Мілтона, Шеллі, Вітмена, Гете, Геббеля та інших поетів Заходу. Для Мисика Захід був би не повний без Сходу. Тому для повноти духовного світу він зі східних поетів дав українській літературі таких майстрів: «Вибране» Рудакі, Нізамі, «Рубаї» Омара Хайяма, цикли поезій з Сааді, Гафіза, Джамі, уривки з «Шах-Наме» Фірдусі і багато інших. Одне слово, чи не вперше в історії української літератури працюю

одного поета створено таку грандіозну багатомовну антологію поезії Сходу і Заходу.

Наближалось його 60-річчя. До цієї важливої дати його життя мені дуже хотілося привітати його з Американського континенту й при цій нагоді подати вістку про себе. Випадковий і короткий контакт з Масенком дав мені нагоду передати привіт Мисикові. Але я не був певний, що той привіт швидко дійде до Василя. Одночасно я написав моїй сестрі до Харкова і просив її, якщо зможе, зустрінися з Мисиком і привітати його від мене. Мисик, писала вона по зустрічі, був вражений несподіванкою. Він мене також вважав вже давно мертвим. На згадку він вручив сестрі свій переклад Омара Хайяма. Через пару місяців я дістав цей неочікуваний і дорогий мені подарунок. Внизу на титульній сторінці зеленим чорнилом було написано:

«На згадку про давню дружбу Григорію Олександровичу Костюкові від перекладача.

21. 11. 67.

В. Мисик».

Не треба навіть казати, що я був глибоко зворушений. Це була найдорожча для мене дедикація, яку я будь-коли діставав від моїх друзів. Через тридцять три роки нашої розлуки Василь Олександрович постав переді мною в усій своїй простій, але величній і чесній постаті. Його слова прозвучали для мене симфонією вічної дружби. І не тільки для мене. Думаю, що для всіх, хто вміє бути людиною, любити друзів і вірити в правду.

З відомих причин я не міг йому безпосередньо подякувати за подарунок і пам'ять. Проте мав надію, що відтепер ми все ж таки час від часу матимемо бодай посередній контакт. Але незабаром помер несподівано Терень Масенко. За ним передчасно, бо ще не в старому віці, померла моя сестра Маня. Так обірвалась усяка можливість наших дальших посередніх контактів. А тоді, на початку березня 1983 року, прийшла його смерть. Хай ці мої нотатки будуть пам'яттю не тільки про мого давнього друга, але й про одного з тих обдарованих і великих, що їх, висловлюючись за Хвильовим, прибила чвиря на глухих, нелюдських шляху.

ЧОТИРИ ПОЕЗІЇ

Ігор Качуровський

З «ГРИБНИХ СОНЕТІВ»

Пам'яті Й. Гофнера

У Ленбаха був приятель-маляр,
Що малював самі гриби та губи.*
Бо кожен пензель має власний чар,
І кожному мистцеві — інше любе.

У Мемлінга — волхвів побожний дар,
У Фюсслі сон, де огирі-інкуби,
А в Гойї дійсність, гірша ніж кошмар,
Відьомський шабаш і видіння згуби.

В Альтдорфера це велич боротьби,
У Дюрера — звичайний подорожник,
В Шевченка — блудний син, солдат-острожник,
У Шишкіна — розсохисті дуби.

А в Ленбаха був приятель-художник,
Що малював лиш губи та гриби.

Січень 1982

... І котиться невпинна колісниця...
Стих давній біль, колишній гнів погас.
Мов сніжну бабу, все розтопить час;
Розкришиться і спорохніє криця.

Із птаства, що в саду жило у нас,
У пам'ятку лиш повзик та синиця.
Уже не пізнаю, де граб, де в'яз,
Чи то ячмінь, чи ярова пшениця.

* Інша назва грибів.

На вулиці, де я ходив колись,
Усі будинки в сірий ряд злились.
З бувальщини зробилась небилеця.
Загублено наймення, стерто лица.

Лише грибних я не забув ознак:
Це — вовнянка, це — бабка, це синяк...

20 січня 1982

МАРТІ ТАРНАВСЬКІЙ

Відгук на поезію «В житті моєму...»

Ще багрянів, як рана, Бабин Яр,
А вже пішли прочісувати Київ.
І містом плив нечуваний кошмар,
Як випари кривавих чорторив.

Замало жертв — не всі тоді зійшлись:
Хто сам утік, кого сховали люди.
...Випитували хижо: «Юде? Юде?»
І переможно нишпорили скрізь.

У шафи і під ліжка зазирали...
Ніхто з них Гете, певно, не читав,
Про Ваґнера ніхто не пам'ятав,
Обходячи горища і підвали.

Ввалились і в квартиру-ательє,
Де віяв дух Шпіцвеґа, й Фраґонара,
І Франца Гальса, й Гойї, й Ренуара,
Що в кожному з них містична сила є.

Вступилися в картини і мольберти —
І стихли зачудовано нараз,
Немов перед закляттям проти смерти:
«Пробачте, ми не потурбуєм вас...»

З катівськими ознаками на шапці
Так несполучні ввічливі слова...
...А в шафі в них тремтіла, ледь жива,
Стара єврейка, приятелька бабці...

5 лютого 1982

ПАМ'ЯТІ К. ТЕТМАЄРА

...І знайшли у завулку замерзлого старця сліпого,
Розгорнувши січневий замет.

Хтось його упізнав... Та, мабуть, не боліло нікого,
Що вмирає великий поет.

А були в його віршах Криваню світанки криваві,
Метеори були золоті.

Його вихор татранський схопив і заніс до Варшави —
І лишив у сліпій самоті.

Скорбні шуми смерек і розпачливі клекоти орлі,
І жебрак, що лежить навзнаки, —

Це були на майбутнє... — клубок зупиняється в горлі —
На майбутнє урочі знаки.

Вже ні кедрів, ні скель. Тільки ниці латаття та аїр.

Ні орлів, ані бур: тишина.

Ціла Польща тепер, як незрячий, бездомний Тетмаєр,
На порозі Європи кона...

17-18 лютого 1982

ЗА ГОРАМИ, ЗА ЛІСАМИ...

Про чуда Елізабет Коттмаєр

Юрій Соловій

Цей спогад можна б почати формою казки, бо подія, про яку буде мова, відбулася в старенькому середньовічному казковому містечку Дінкельсбюль, оточеному оборонними мурами й романтичними вежами, на яких клекочуть лелеки, до однієї з них (Faulturm) вкидали за середньовіччя невірних жінок. Отже, за горами, за лісами є місцевість, куди важко добитися; для прикладу: подорож з Нью-Йорку до Франкфурту триває вісім годин, але з Франкфурту до Дінкельсбюлю може тривати вічність, тому ми туди ніколи не доїжджаємо потягом, а висідаємо на станції, доїзд до якої однак триває дванадцять годин, а дальших двадцять кілометрів долаємо автою; залізницею на ці двадцять кілометрів треба було б, як сказано, вічності. Не думаю, що знайдете людину з вичерпними інформаціями (про ці двадцять кілометрів подорожі залізницею), бо залізниця у Західній Німеччині існує головне для туристів, яких не зустрінете на цьому шляху двічі. Але саме завдяки цьому географічному положенню Дінкельсбюль (100 кілометрів від Нюрнбергу) пережив війну без ушкоджень, якщо не згадувати пригоди з американським танком, який після капітуляції німців «загостив» сюди і вирвав каменюку з вежі-брами, яка була будована не з розрахунку на цього модерного «троянського коня», а мабуть, з розрахунку на найбільшого і найгрубшого вола в місті, бо Дінкельсбюль був сільською оселею (сама назва містечка свідчить про характер його економіки, хоч тепер він став туристичним об'єктом і змагається з сусіднім Ротенбургом за першість), з гарною франконською околицею, ранками оповитою містично-непроглядною мрякою (бо тут сотні озер і ставків), і з тисячолітньою замріяністю. Не диво, що цей острів-ідилія притягнув ряд мистців, які в збомбардованій Німеччині стали бездомними. Та мури не гума, і скоро виринула житлова проблема, бо, крім німецьких біженців і бездомних з великих міст, в дінкельсбюльських ді-пі-таборах згромадилося понад 1000 українців, кілька сот литовців, лотишів й естонців, — поважний раптовий зріст числа мешканців місцевості з 5-тисячним населенням. Родини в таборах мешкали ще в сяких-таких розкошах: їм наділяли переважно окремі кімнати; а не одружених складали, як на одній картині Гніздовського, на поверхових ліжках.

Ми, на чийх землях відбулися чи не найбільш руїницько-смертельні воєнні події, на власній шкірі пізнали тактику окупантів, хоч населенню Німеччини здавалося, що на фронтах панує лицарскість і в такому дусі будується «Нова Європа». Елізабет Коттмаєр мала інший, подібний нашому, досвід, цим разом — уже з слов'янськими лицарями...

Елізабет Коттмаєр (Elisabeth Kottmeier) — німецька поетка, народилася 31 липня 1902 року.

Елізабет Коттмаєр перекладала українську поезію на німецьку мову, зокрема:

«Weinstock der Wiedergeburt», Moderne Ukrainische Lyrik; «Trojanden Roman» — поезія-роман Василя Барки.

Елізабет Коттмаєр померла 11 січня 1983 року.

За списком англомовних видань на українські теми в статті Марти Тарнавської («Англомовна література українська», «Сучасність», грудень 1981) криється прикре явище: адже це переважно праці наших авторів. Важко зрозуміти (а може, й не важко), що тим часом, як навіть найменш помітні оселі в джунглях Африки чи Південної Америки знаходять, студіюють і документують розкішними виданнями, наш народ, наше буття — в очах світу (особливо західнього) є білою плямою на мапі. І коли Марта Тарнавська відкриває «приховану і роками плекану (плекану? — це новина, бо плекання — великого зарису діяльність! — Ю. С.) мрію: а може, нобелівську нагороду отримає колись і український письменник?», — то нас дійсно огортає смуток: не сумніваюсь, що колись це може статися, але не станеться ні за рік, ні за два, ні за три... наша кон'юнктура не дуже рожева.

Це зауваження не до теми нашого спогаду, воно лише потверджує переконання, що коли праці, наведені Мартою Тарнавською, є до деякої міри з ділянки чудес, так і переклади Коттмаєр з української на німецьку мову є чудом. Це була не ініціатива німецького видавництва, лише вислід збігу щасливих обставин, в яких опрацьовано й видано дві книжечки. Після нашого переїзду до Нью-Йорку в антологію додано молодших поетів з т. зв. Нью-Йоркської групи і поширено первісні рамки модерної лірики. З невідомих мені причин виключено з цієї антології переклад однієї з перших наших поеток Емми Андіївської! Переклади були прийняті професійними німецькими колами прихильно, а то й (коли мова про «Трояндний роман») з захопленням (Карл Кролов у листі до Коттмаєр писав, що «Трояндний роман» перечитав за одним разом, відразу після одержання, у захопленні не був у стані відірватися від цього твору).

Тонкі вібрації душі і досконалий музично-поетичний слух Коттмаєр успішно перебороли головну перешкоду — незнання мови оригіналу. Початки (перекладацької роботи) були трудні і часто гіркі. Але нам (я був ініціатором цього задуму, про що далі буде мова) не бракувало завзяття і працьовитости.

У Дінкельсбюлі, рік після закінчення війни, я — на прогулянці з групою нашої молоді франконськими полями, левадами і лісами — зустрів (при роботі, звичайно ж) німецького маляра Германа Анзельмента та його дружину (він працював над студією ландшафту, вона церувала шкарпетки), з яким скоро встановилася тепла дружба. В їхньому однокімнатному помешканні — ательє, спальня, їдальня, сальон і дистиллярня «гоголя-моголя» (в таборі мені казали, що це козацький напій; можливо, бо перша проба була для більшості моїх німецьких приятелів фатальною), почалися духовні «оргії» місцевої еліти, людей, які в Дінкельсбюлі знайшли сякий-такий дах над головою: господарі Анзельменти, малярі Барбара Асбах, Кнішон, Фогель (мистець Гуцалюк, побачивши його образ у нас у Нью-Йорку, думав, що я так підписував свої праці в Німеччині); музики Баєр (також колекціонер мистецтва), брати Гебгард (Ганс і Макс), подружжя Кленг-Поранські (Кленг — п'яністка, Поранський — клясичний танцюрист); пастор-філософ Кройзель; сюди заходили також гості, які не жили постійно в Дінкельсбюлі, наприклад, солістка штутгартського балету — сестра пані Кленг, мандрівні актори, співаки тощо.

Я був приголомшений і психічно вражений, що мої нові — чималої культури — приятелі, хоч дехто з них пройшов щойно Україною, нічогосінько про мою країну, народ і його життя, культуру не знали. Я, будучи назагал запальної вдачі, почав частувати їх лекціями про Україну, які були для них часами цікавими відкриттями (Хвильовий), але найчастіше вони, мабуть, нудилися або нервово реагували протестами (ми звичайно мали дуже темпераментні дискусії, і саме в Дінкельсбюлі я привик до бурхливих, аж до крайнощів, але без образ і гніву розмов), мовляв, ви, українці, мабуть, ледачі невдахи на врожайній землі, а в житті динаміка закономірно переходить в експансію, яка, як вода, шукає щілин і стихійно туди проривається (вода — це наші північні сусіди, культуру яких — Гоголя, Достоевського, Чайковського, Стравинського, Кандинського й інших — у Німеччині вельми респектували). Може, вони мали рацію, мені одначе було дуже гірко слухати такі висновки. На щастя, в наше коло увійшла Елізабет Коттмаєр, урядовець арбайтсамту, коли її перевели з Ансбаху до Дінкельсбюлю. Десь приблизно на той час вийшло книження «Gelb und Blau» Володимира Державина, антологія української поезії в перекладі на німецьку мову. Одначе це книження мої німецькі

приятелі зустріли критично, закидаючи старомодність і низький шкільний рівень мови (німецької), десь там, на їхню думку, може й була поезія, але до неї дістатися через мовні барикади було неможливо.

Треба сказати, що в цьому нашому колі панував модерністичний дух, я малював безпредметні картини, а Барка та Андіївська стали «моїми поетами». Я вірив, що їхня поезія матиме великий успіх у колі моїх нових приятелів. Тут і виринула потреба перекладів. Отож, перші переклади української поезії на німецьку мову, які ми з Коттмаєр почали виготовляти, не мали більшого, ніж чисто утилітарне призначення. Але після перших успіхів у нашому дінкельсбюльському колі і визнань наших фахівців від поезії (Барка, Андіївська, Орест, Шевельов, Костецький) робота пішла на «повну пару»: після повернення Коттмаєр з праці в арбайтсамті та з поспіхом вечері у нас (тим часом я одружився з Лізельтою Мецґер і перейшов з табору у цей вельми гостинний дім) — ми мандрували до іншої кімнати, де тривала робота, яку переривала лише моя молоденька дружина холодним вином і закускою, до 2-3 години ранку. На цей час над нашою дружбою зависла небезпека: доходило до вибухів роздратування. «Фантастична» мова Барки звучала в перших німецьких спробах на подобу урядового звіту. Безліч разів ми ухвалювали закинути цю роботу й рятувати дружбу і безліч разів (бож Коттмаєр була чутливою поеткою, і поезія Барки почала вже вчаровувати її в своєрідний світ) ми поверталися на наше «поле бою». Так, попри поновні бурі, був закінчений переклад «Трояндного роману» і назбиралося досить іншої поезії на окреме книження антології української поезії в німецьких перекладах.

Не знаю, як і коли вона це робила: ми розходилися звичайно при співі півнів, розчаровані, змучені, побиті, безсилі, переможені, але коли на другий день (це був, власне, той самий день) під вечір, після праці в арбайтсамті, Елізабет з'явилася перед брамою нашого дому — її очі сяяли і говорили про перемогу! Чудом німецька мова звучала поетичною музикою Барки (для порівняння даю фрагмент в перекладі й оригіналі):

ЗАСПІВ

Крізь крин — мов крилас — вечір;
світанок: корабель крізь крин...
долоні покладу на плечі,
з метеликом шепчи: «прилинь!»

Куди ж не кинеться, як грім — німа,
душа, а їй на дно зіниць росою,
ридавши з зірки, чисто голубою

безвинною, що світиться сама
в бездонну самоту без краю
й любов мою бездонну!.. Я впізнаю
її, як сльози — біль прийма.
І щастя: флейтою, жезлом приспить зима,
і щастя: злом, невпрохана зима.
Сьогодні, крильми ніжні, на дорозі
осінній, мов сестрі небесній розі
і сонцю, що залізна баштою тюрма,
з лелеками в гнізді, вітає,
з далекими, в яких біди немає —
з небогами байдужими двома,
що кожна сплески сяєва спійма,
в барвінковій криниці, для пір'їн спійма,
а я в низинах змученого зела:
коли про тебе згадка лиш весела
з-за сонця рідного зазолотіє —
торкнеться серця, мов не-безнадія,
коли я йду в скрипкові села
своїх дзвінких, шептань своїх.

Торкнися, вербо радості, чола
мені, бо сонця жовтий сніг,
бо добрий птаха білий сміх
і в нім блакить — мені далекі,
немов на башті змареній лелеки,
як я без тебе: соняшник, стою,
що рукавом закрав очей печаль свою
і дум насіння чорним дощиком роня;
сідає вітер на коня.

До айстер, тихий привид, стань,
а там рожевий день відкрию,
ввійду, камінну ніч покину змію
з півмісяцями відцвітань.

Там буду я, там будеш ти! —
Люби! і все прости!

AUFGESANG

Die Lilien - wie der Abend sie durchflügelt;
Frühdämmerung: Segler durch ein Lilienmeer...
ich rühr an deine Schulter, und entsiegelt
sie falterleis die Trennung: «Du, komm her!»

Wohin wie Donner sich, doch ohne Laut,
Die Seele wirft, ihr Augengrund empfängt
den ausgeweinten Tau des Sterns - der hängt
in Einsamkeit ob abgrundkahlm Raum
und in den Abgrund meiner Liebe senkt
sein Licht... erkenn ich sie wie Tränen doch - sie fängt
den Schmerz, blau-rein vom Stern getaut
Doch Glück: Mit Flöt' und Szepter schlägt's der Winter,
das Glück: mit Bösem, unbeugsamer Winter.
Sieh, überm Herbstweg schwebend heut arglose
Verschwisterte der Sonn und Himmelrose
begrüsst der feste Turm noch einmal mit dem Nest:
und, Kreisende, die Störche landen,
Weitreisende, die keine Not noch fanden -
als Freunde: einer und der andere unbeschwert
mit dem Gefieder letzten Schimmer fängt
vom Brunnen in der Höh, vom immerfarbnen Brunnen fängt.
Und ich im Tal der mattgewordnen Kräuter:
daß mir Erinnerung deiner nur noch heiter
ergolde sonnenjenseitig allein —
so rühr' ans Herz, als könnte Hoffnung sein,
geh ich durch Geigendörfer weiter,
ein glöckchentönig Flüstern dein.

Berühr mir, Freunde, Weidenbaum, die Stirn;
der Sonne gelber Schnee ist weit —
wie weissen Vogellachen Zeit
voll Bläue einst, und mir enthoben
in Wolkenferne, zu den Störchen droben,
da ich ohn dich — als Sonnenblume steh
im Felde, und der Ärmel deckt das Weh,
indess wie Samen schwarz mein Lied im Regen rinnt;
und hoch aufs Pferd schwingt sich der Wind.

Vor Astern, stiller Schau, bleib stehn;
ein Tag enthüllt das Rot der Frühe,
der steinern Schlange Halbmondmal verblühe,
die Nächtigkeit. Wohin wir gehn,

Dort werde ich, wirst du - dort sei —
So liebe und verzeih!

(«Трояндний роман» — твір сильної і безперервної поетичної течії, тому вибір зразка роботи Коттмаєр для порівняння з оригіналом припав просто на перший вірш.)

Як сказано, до цього часу Коттмаєр не знала ні одного українського слова; вона навіть не могла читати українську азбуку, тому доводилося переписувати тексти латинкою (для її читання) і робити дослівний переклад, у тих обставинах не маючи під рукою для цієї роботи потрібних словників. Крім того, оригінал Барки був у рукописі, і так з лелеки ми зробили Fledermaus (на що звернув увагу Юрій Шевельов).

Кожне слово я мусів і жестами, і мімікою, і різними прикладами описувати; може, й зайвий процес при такій роботі, коли б я був краще для неї підготований, але якщо українській поезії пощастило — бідна Елізабет Коттмаєр наразилася на безліч проблем і перешкод при відкриванні нашої поезії.

Хочеться вірити, що оточення, ландшафт і це, на той час ще казкове містечко (сьогодні спостережливий турист — попри протекційні заходи «батьків міста», що часами доводять до справжніх трагікомедій, — помітить «модернізацію», воно вже дещо втратило зі свого минулого чару, коли вулицями, замість авт, снували замріяні воли) добре впливали, настроювали до цієї роботи, особливо роботи над майже біблійним твором Василя Барки.

Варто згадати ще одну прикмету, яка засвідчує особливий перекладацький хист Коттмаєр: ми (Елізабет, Ігор Костецький; він, тепер уже теж покійний, після знайомства з Коттмаєр в Дінкельсбюлі, кілька років пізніше з нею одружився; Лізельотте і я) сиділи у нас і розмовляли про «муки перекладачів» і про непереборно-неможливі випадки, бо як перекласти: «Баба з воза — коням легше» (приклад Костецького)? Коли ми дослівно переклали й пояснили сенс цієї приказки Елізабет — за кілька секунд вона вистрипила: «Weib runter - Pferde munter».

Така була Елізабет Коттмаєр!

ДО 80-ЛІТТЯ ВАСИЛЯ ВРАЖЛИВОГО 1903-1983

Іван Майстренко

1934 року був заарештований, а 1938 розстріляний український письменник 20-их років Василь Вражливий (справжнє прізвище Штанько). Вражливий майже забутий і на Україні, й на еміграції. На Україні тому, що був розстріляний. Творів його не друкують, хоч радянські словники все ж згадують його в кількох рядках. На еміграції, може, що ще не знайдено його творів, а молодше покоління взагалі його не пам'ятає. Більше пощастило на еміграції другові Вражливого — Валеріянві Підмогильному, який був заарештований і засуджений разом з Вражливим. І не випадково вони були друзі. Обидва обдаровані письменники, хоч і різного напрямку: у Підмогильного вишуканіша мова, Вражливий глибше розробляв сюжет. Якщо порівнювати їх далі, то Підмогильний ближчий до Коцюбинського, Вражливий — до Винниченка. Або якщо порівнювати з французькою літературою, якою обидва письменники захоплювались і обидва перекладали її на українську мову, то Підмогильний більш подібний до стилістично вишуканого Фльобера, а Вражливий до Бальзака. Ці порівняння можна робити, очевидно, зі значними застереженнями.

Десь на провесні, мабуть, 1924 року до мене, харківського студента, зайшов земляк — юнак Василь Штанько. Ми обидва походили з старовинного містечка Опішнього на Полтавщині. Василь був сином розкуркуленого власника парового млина і навчався тепер у Харкові в індустріальному технікумі. Був молодший від мене на чотири роки і тому мало зі мною був зв'язаний, бо таких молодих ми трактували як «пацанів». Він прийшов до мене ніби у вузько особистій справі, боявся труднощів у технікумі в зв'язку з отим своїм походженням. Але в дійсності мета його була інша. Він несміливо запропонував мені вислухати його оповідання. Перше оповідання, пам'ятаю, називалося «В яру». Я був вражений. Василь мав неповних двадцять років. Оповідання «В яру» було його першим твором (який він хотів запропонувати читачеві). Але це був уже зовсім зрілий і талановитий твір.

Після прочитання оповідання я сказав Василеві, щоб він негайно йшов до Хвильового, і дав адресу. Через кілька місяців, раннім літом, я побачив у вітрині книжкової крамниці книжечку: Василь Вражливий, «В яру. Збірка оповідань». У Харкові ми зустрічалися з Василем тільки випадково: на літературних вечорах

або на вулиці. Про його літературні успіхи свідчило те, що він скоро став членом письменницької організації ВАПЛІТЕ, куди приймали тільки обраних. Уже за харківських часів він мав вигляд заможної людини, що теж свідчило про літературний успіх.

Я уважно стежив за його успіхами. Пам'ятаю, сильне враження справило на мене його оповідання «Життя білого будинку», надруковане в збірнику ВАПЛІТЕ. Тут Вражливий виступав уже значним майстром сюжету і психологічного образу. Пам'ятаю ще одну (і останню) зустріч з Вражливим у Будинку ім. Блакитного на вечорі, присвяченому створенню Спілки радянських письменників, і в зв'язку з цим згадувано ліквідацію усіх інших письменницьких організацій, проголошену вже раніше.

Відхиляючися від теми, хочу нагадати виступ на тому вечорі Миколи Куліша. Оцінюючи позитивно розпуск ВУСППу і припинення поділу письменників на пролетарських і непролетарських (до речі, серед «пролетарських» було більше куркулів, ніж серед «непролетарських»), Микола Куліш жалкував, що страхіття вуспівських часів все ж таки не скінчилися. Як в оповіданні Гоголя «Вій», ранок налякав чортovinня в церкві, і воно миттю кинулося розбігатися в двері й вікна. Та не встигло і позастрявало на рамах вікон. Так і тепер, казав Куліш, постанова про ліквідацію упривілейованих (і безплідних) організацій принесла ніби в літературу ранок, але чортovinня, що розбіглося від того ранку, позастрявало на вікнах і ще нагадує про себе. Ми стояли з Вражливим на хорах (заля була переповнена), і я розпитував його про окремих письменників, як він їх оцінює. Серед його критичних зауваг про різних «пролетарських» і «непролетарських» мені врізалися в пам'ять його слова про Миколу Бажана: «Колька — наш!» Але вийшло так, що не «наш»...

Найбільше враження з творів Василя Вражливого справила на мене його повість «Батько» (1929). Про неї докладніше — далі. Це був апогей його творчости, початок розгортання власного стилю, який обірвався арештом. Бо далі, боячися бути ліквідованим як «непролетарський» письменник і як син сільського багатія, Вражливий почав пристосовуватись і написав «виробничий» роман з життя робітників на нафтових промислах Емби (Казахстан). Здається, роман звався «Справа серця». Можливо, що й там були проблески Василевого таланту, але того роману я не читав, як взагалі мало цікавився виробничими романами, на яких спеціалізувалися «пролетарські».

Спробу Вражливого щось написати на виробничу тему я розцінюю не як безпринципну «зміну віх», а як намагання будь-як врятувати свій літературний талант, який Вражливий ревно оберігав і вірив, що йому судилося дати щось значне. Гадаю, що Вражливий вірив у своє майбутнє більше, ніж Підмогильний. Чому — скажу далі.

Здається, 1935 року восени до харківського інституту журналістики, де я викладав західню літературу, прийшов під час навчань мій опішнянський земляк, молодий лікар Д., який недавно закінчив медичний інститут. Я з ним раніше не хотів зустрічатися, бо він вважався легковажною й безпринципною людиною. Нове, що я в ньому помітив, — дуже посивілі скроні. Він мене запросив піти з ним до скверу, хотів розповісти щось важливе. Виявилось, що він до мене прийшов безпосередньо з НКВД.

Працював він завідувачем будинку відпочинку в Змієві (коло Харкова). Запросив до себе влітку на відпочинок земляка опішнянина Вражливого, а з ним і Підмогильного. Однієї ночі наїхало до будинку НКВД і заарештувало всіх трьох. Лікар Д. відсидів три місяці. «І оце сьогодні, — закінчував він свою розповідь — мене випустили, бо я в усьому признався... Бачиш, як я посивів за ці три місяці. Вражливий і Підмогильний сидять. Василь багато дурниць наговорив на себе».

Лікар Д. попросив дозволу поставити в моєму помешканні валізу, бо немає де більше. Сам він, коли мешкав у Харкові, не переступав порога моєї квартири. Такі були відносини між нами. Він і не напрошувався заходити. Тепер зайшов просто з НКВД... Саме в ці місяці мене почали цькувати в інституті як «буржуазного націоналіста», і мені стало ясно, що про мене були розмови з лікарем Д. в НКВД і що звіди його спрямували прямо до мене «поставити валізу». Я розповів лікареві Д., що мене саме тепер цькують і що йому небезпечно в'язатися зі мною.

Тоді Д. напросився розповісти мені, що робиться в НКВД. Такі розмови вважалися небезпечними. Я не хотів признаватися, що вважаю його агентом НКВД, бо розкриття агента мені здавалося більш небезпечним, ніж розмови про НКВД. За правилами тієї установи, я мусів був піти туди й розповісти, що мені казав лікар. Я цього ніколи не зробив би. Моє становище полегшив сам Д. Після своєї інформації він запитав мене, що він повинен розповісти в НКВД про нашу зустріч. Я сказав, що він мусить розповісти там все, про що мені говорив. Цим я перекладав на нього відповідальність за розмову зі мною і за те, що не пішов з доносом сам. Очевидно, що він відіграв якусь негативну роль в оформленні обвинувачення на Вражливого й Підмогильного. Пізніше він дістав наукову посаду в інституті переливання крові, у військовому званні майора.

Не зупинятимуся далі на цій бічній темі про лікаря Д. Через рік я був заарештований, і на суді наді мною він виступав як мій оборонець. На допитах в НКВД я прозоро натякнув, ким вважаю лікаря Д., розуміючи, чому агент був приставлений до мене... оборонцем. Нічого фактичного він не сказав, тільки хвалив.

Справа Вражливого-Підмогильного була об'єднана з якоюсь українською «терористичною» організацією. Знаю, що до тієї

справи був залучений і один з лідерів УКП, мій приятель Юрій Мазуренко, який Вражливого у вічі не бачив. Мабуть, і Підмогильного також. Зрештою, й мене НКВД об'єднувало в одну терористичну організацію з людьми, про яких я ніколи не чув і ніколи їх не бачив (наприклад, з якимось агрономом Клименком).

Коли мені під час лекцій з західної літератури в харківському Інституті журналістики доводилося докладніше зупинятися на творчості Бальзака, я помітив ідейну близькість між ним і Василем Вражливим. Маю на увазі ідейну спрямованість. Бальзак був монархіст і відштовхувався від французької революції (її наслідків). Але, як великий мистець, він уникав політичних тенденцій. Він відкрив у художніх образах, що революція, знищивши аристократичну верству, привела до панування в суспільстві ще гіршого експлуататора, ніж за фєвдальних часів. Саме ці образи нових буржуазних хижаків зробили Бальзака великим. Загіпнотизованість Бальзака новим страхітливим паном над суспільством геніяльно схопив Роден у постаті Бальзака (пам'ятник на бульварі Распай у Парижі).

Василь Вражливий перший і, мабуть, єдиний в усій радянській літературі (в українській і в російській) натякнув на образ справжнього переможця в жовтневій революції. Це не пролетаріят, а новий егоїст, більш безоглядний, ніж за дореволюційних часів. Вражливий показав його в повісті «Батько». Батько — колишній священник, який заради сина-комуніста зрікся священничого сану, не міг, очевидно, ніде знайти роботи і пішов працювати до туберкульозної санаторії випалювати плювальниці. Отож, сидить він коло вогнища і виконує свою роботу та розповідає авторові своє минуле й сучасне життя. Він, старенький уже вдівець, має єдиного сина, члена компартії на відповідальній роботі. Заради нього батько відмовився від священничого сану, а син однак не хоче признатися, що його батько священник, не хоче допомагати батькові. Взагалі відцурався і не хоче мати з батьком нічого спільного. Батько розповідає про це без жадного закиду чи нарікання. Навпаки, він з любов'ю говорить про сина, мовляв, інакше він і не може повестися. Тут певна подібність до Бальзакового «Батька Горію». Але ця суто ідейна подібність ніяк не занижує оригінальності твору Вражливого. У літературі бувають ще більші подібності, як, наприклад, клясичний російський твір Грібоедова «Горе от ума», що являє собою наче б перелицьовку на російську мову Мольєрового «Мізантропа». Сам син священника не виступає в повісті, але образ його такий яскравий, що читач запам'ятовує його назавжди, не менше навіть, ніж образ батька.

Ніякої політичної тенденції у Вражливого немає, але він пильно вирізьбив образ нового, народженого революцією пана-егоїста, що ради кар'єри готовий відцуратися рідного батька. Сьогодні цей радянський образ нікого вже не дивує, до нього люди звикли, хоч про нього в радянській літературі ніхто не сміє писати, бо ж це панівна в радянському житті постать.

Батько в повісті Вражливого терпів не тільки за революції, але й до неї не раз зазнав прикрости. Якось архирей, об'їжджаючи єпархію, кілька днів прожив у цього священика, і з його розповіді видно, що владика затримався довше заради паніматки. Але й тут батько не ремствує. Він все терпить, усе прощає. Цей образ терпеливої й упослідженої людини прикував, як видно, душу Вражливого. У Бальзака теж такі людські образи протистоять, як жертви, хижакам (той таки батько Горіо).

Під час однієї зустрічі з Вражливим він мені сказав, що хоче написати роман про опішнянського єврейського хлопця Йоньку. Йонька був молодий хлопець, сирота, затурканий в опішнянській єврейській громаді. Школярі вважали мовчазного Йоньку дурнуватим і знущалися над ним. А він мовчки й терпеливо витримував усякі знущання. Як бачимо, для Вражливого це був ще один варіант батька-священика.

Як сказано, Бальзак став великим, бо змалював у своїх численних романах образ нової, народженої буржуазною революцією панівної у суспільстві людини. Василь Вражливий перший почав показувати таку людину, народжену вже не буржуазною, а пролетарською революцією. До двох лих, змальованих у повісті Панаса Мирного «Лихо давнє й сьогочасне» (лихо кріпацької доби й лихо звільненої від кріпацтва людини) Вражливий ніби додав третє лихо — лихо доби «пролетарської» революції. І в цьому розумінні я його ставив вище Підмогильного, як Бальзак, на моє уподобання, вищий від сильнішого за нього стиліста Фльобера. Очевидно, Василь Вражливий не думав про цю свою ролю (як і Бальзак про свою). У Вражливого на першому пляні стояли упосліджені люди, жертви нового «третього лиха».

Та Вражливому не дали дозріти. На тридцятому році життя його заарештували, а пізніше розстріляли. Чи втямили в НКВД соціальний сенс повісті Вражливого «Батько»? Певне, ні. Хоча з двох однаково «винуватих» українських письменників — Підмогильного й Вражливого, розстріляний був тільки останній. Підмогильний загинув у кацеті.

Варто було б знайти й перевидати на еміграції хоча б тільки одну невелику повість Вражливого «Батько». І не тільки українською мовою.

ПИСЬМЕННИК І ЙОГО СЕРЕДОВИЩЕ

З приводу книжки Юрія Клинового
«Моїм синам, моїм приятелям»

Іван Смолій

Письменник і його середовище — тема широка, розлога. І хоча обговорювана вже сотні разів в есеях і ґрунтовних студіях, вона лишається невичерпною, вічно актуальною, все в нових варіантах, у новій дійсності, в дослідженні кожної нової творчої індивідуальності.

Напрошується ця тема саме при читанні есеїв Юрія Клинового-Стефаника, бо в критичному дорібку автора вона помітна як центральна в поясненні шляхів розвитку і формування творчого обличчя даного письменника.

Можливо, помітна вона ще через те, що дуже природна для автора, бо таке наставлення автора до життя і його виявів, така його життєва філософія, як це зауважив Улас Самчук, пишучи з нагоди 65-ліття Юрія Стефаника, про нього як «критика не з пасії і не з професії, а скорше з дружби»: «Філософія універсального чуття, розуміння виправдання. І бажання допомогти. А не критикувати, а ще менше повчати. Бо критикувати життя, „знати все і знати все краще” не так тяжко, але збагнути його волю і його призначення, це вже хіба привілеї богів. Для нас смертних лишилося знайти лише свою точку бачення, щоб бачити і розуміти... Однаково те добре і не добре. Щоб могли „ по землі ходити”» («Український голос», ч. 48, 1974).

Але, здається, така, сказати б, загострена, увага до середовища, до деталей з життя й побуту даного письменника не випадкова в автора ще й тому, що вона є наслідком перебування автора в інтимній близькості до його великого батька, а звідси — наслідком змоги спостерігати зблизька містерію творчої альхемії, складники якої може розгадати тільки той, хто знає про життя письменника з перших рук, хто знає про окремі епізоди й події, не відомі для загалу та конечні для розуміння даного твору, його генези, його ідеї.

З цього погляду нариси Ю. Клинового про перші кроки В. Стефаника в літературі, про першу любов письменника, про трагедію і тріумф роду Стефаників, про героїв Стефаника в житті, про стосунки з різними письменниками — це щось далеко більше,

ніж критичний есей, це дана читачеві змога заглянути в тайники душі письменника, відчутти його як людину. Справді, есеї Ю. Клинового, зокрема про перше кохання з Євгенією Бачинською та про рід Стефаніків — це наче писані рукою досвідченого письменника окремі розділи з біографічного роману, захоплюючі й зворушливі; аж напрошується думка: чому не пішов автор далі цією дорогою й не дав нам цілого біографічного роману, щось на подоби незвичайних з цього погляду появ у нашій літературі — біографічних романів львівського дослідника Романа Горака про життя і творчість Івана Франка і Маркіяна Шашкевича.

Перечитуючи нариси Ю. Клинового про перші літературні кроки В. Стефаніка, про його зв'язки з Л. Мартовичем та І. Франком, про приятелювання з В. і О. Морачеськими і перебування в Кракові, ясніше бачимо, який великий вплив має середовище на формування й зростання письменника і чому завдячує українська література появу майстра тієї міри, що Василь Стефанік. Складається враження, що, лишаючись у провінційному галицькому середовищі кінця 19 століття, без живішого зв'язку з західною культурою, обдарований великою дозою самокритицизму Василь Стефанік, мабуть, закинув би свої перші літературні спроби, а коли б і продовжував їх, його досягнення не були б багато більші від досягнень його колеги, автора «Нечитальника» і «Забобону». Та вбогість середовища вражала європейця І. Франка в його титанічних зусиллях піднести це середовище вгору, і то коштом великих особистих втрат, зі шкодою для власної творчості. Ту вбогість рідного середовища відчував і висловив образно В. Стефанік у листі до Вацлава Морачевського, пишучи, як відходить він від своїх давніх приятелів і знайомих: «Часом мені жаль, та такий, як малому пастухові жаль за тими полями, що вже спашені і нема пощо гонити вівці на них» (стор. 46).

Вихід у широкий світ, на багаті поля світової культури уможливив В. Стефанікові лікар Вацлав Морачевський, одружений з українкою, лікаркою Софією з Окуневських, — людина широких культурних зацікавлень, великий знавець світової літератури, один з видатних польських діячів у Кракові кінця 19 століття. Підтверджує це сам Стефанік, знову образно: «Вацлав Морачевський — моя дорога в світ». І в іншому місці про обох Морачевських: «Вони приїхали з Цюріху, обоє високоосвічені, і я від них користувався широким європеїзмом». Ближче пізнання творчості Г. Келлера, К. Гамсуна, А. Стріндберґа, творчості Ф. Ніцше, особистий контакт з такими польськими письменниками і поетами, як С. Виспянський, К. Тетмаєр, В. Оркан, С. Пшибишевський поширило незвичайно світоглядіві обрії письменника та витончило його мистецький смак і відчуття стилю, при чому зводив він вперту боротьбу за своє власне творче обличчя, щоб вийти на свій власний

творчий шлях, щоб, як він знову ілюструє в листі до Морачевського, «раз вийти з ліса різних літературних напрямків, котрі мене тепер на роздоріжжю напали і кождий тягне в свій бік» (стор. 47).

Вислідом творчого зростання в цьому середовищі є шедеври з першого періоду творчості В. Стефаніка в збірках новель «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Мое слово» (1905), отже твори, які ввійшли в класику української літератури і репрезентують українську літературу перед світом.

Звичайно, приписувати все це тільки благодійному впливові на Стефаніка західньої літератури і культурного середовища Кракова — не можна, бо вирішальним у цьому великому літературному успіху письменника був його тісний зв'язок з рідним середовищем, та не з тим, міським, провінційним і розпливчастим, а з українським селом, репрезентантом й оборонцем якого письменник відчував себе, як послідовник Шевченка, як, за його власними словами, «малий наступник» великого Франка. Великою заслугою Ю. Клинового є, що він зумів показати дуже тонко й переконливо цей інтимний і вирішальний для письменника зв'язок з селянською стихією, в яку і сам Клиновий закоханий, яку відчуває найкраще, що видно з його кінцевих нарисів про рід Шандрів у канадській Альберті, з прозорою аналогією до роду Стефаніків.

З особливою вникливістю досліджує Ю. Клиновий періоди довгих криз і перерв у творчості В. Стефаніка, пояснюючи їх родинними трагедіями, смертю матері, конфліктом з батьком, незавершеною лікарською кар'єрою, але, здається, чимало заважило на цих творчих павзах і те, що, пробуджене зі сну і темряви неписменности до буйного національного і культурного життя, таке близьке серцю письменника, українське село захоплювало письменника, виманювало з-за робочого стола, спало як свого посла до парламента і підсувало йому думку, що тут справжня його робота, справжній вплив на маси, що саме так він стає трибуном народу, його духовним володарем. І коли те село стало однодушно до змагу за власну державу, довгий період творчої мовчанки був перерваний новими творами за воєнного періоду («Марія») і завершений могутнім акордом у збірці «Земля». Отак убоге, столочене галицьке поле минулого століття перетворилося на родючу, напоєну кров'ю героїв рілля, багату і плодотворну, таку, на якій міг стати як велетень Стефаніків Максим, як голос цієї землі, голос України: середовище піднеслося до рівня письменника, і письменник виростав з нього у всій своїй антейській силі і величі.

■

Пишучи про близького батькового приятеля Леся Мартовича, схопив Ю.Клиновий у більшому нарисі весь трагізм цієї творчої одиниці самим заголовком нарису «Талант без середовища».

Звичайно, в цьому заголовку недомовка, бо якесь середовище і в Леся Мартовича було, лихо тільки, що йому не усміхнулася доля Василя Стефаника; він не мав пригожого для творчости ґрунту, провівши більшість свого життя у вічних злиднях, у задусі п'яного, забобонного українського села кінця XIX початку XX-го століття, - він не мав нагоди розвинути відповідно свій великий талант гумориста, сатирика, щоб стати другим Гоголем, Марком Твенном чи Мопасаном.

Нарис Ю.Клинового на понад 70 сторінках дає пребагатий матеріал з життя і творчости Леся Мартовича, де так видно галицьке літературне суспільство, ще не надто міцне і недостатньо вироблене, щоб сприяти розвиткові цього унікального таланту. У цьому плані видається повною символіки і трагізму сцена, котру передає Клиновий зі спогадів В. Будзиновського, як одного разу Лесь Мартович приїхав до Львова і зайшов до каварні в такому старому, витертому одязі, що його знайомі, трапившись у цій каварні, засоромились, що така людина приєдналася до їх товариства.

Побачивши такого жалюгідного вигляду письменника, В.Будзиновський запропонував Мартовичеві сто корон золотою монетою, якщо Мартович дасть йому в короткому часі нові оповідання на один томик. Отримавши завдаток, Мартович вигукнув щиро та з іронією і сарказмом: «Ти бачив коли стільки золота? Ось як золотять українських письменників!» І тут таки був змушений піти і купити собі новий одяг, похвалившись, теж з гіркою іронією, що він має такий новий одяг, бо він «український письменник, якого стати на такий люксус».

Нужда, злидні, матеріальні нестатки — це, очевидно, не привілей тільки українських письменників, це майже типове явище, відоме з біографій багатьох світових письменників. Різниця, однак, та, що, наприклад, О.Бальзак чи К.Гамсун при такій матеріальній нужді, жили і оберталися в духовно багатому товаристві, їм вистачало ступити крок з своєї нужденної квартири, щоб опинитися в висококультурному середовищі.

Натомість український письменник, при всіх його матеріальних недостатках, тонує серед моря «не-читальників», навколо нього був тільки тоненький прошарок інтелігенції та півінтелігенції, — та ґалерія типів, що її так яскраво зобразив Лесь Мартович у повісті «Забобон», з поповичем Славком у центрі, в якому середовищі і марнувався його великий літературний талант.

Безперечно, перші десятиліття 20 століття принесли з собою великі зміни; західньоукраїнське село пройнялося національною свідомістю і патріотизмом, села зарясніли «Січачами», «Соколами» читальнями «Просвіти», зросли лави українських письменників і поетів, уже шукачів нових творчих форм, поклонників нової,

молодої музи; зміцніла й верства інтелігенції. Але все таки ще в 30-их роках на батьківщині Василя Стефаника, з причин матеріальних недостач і тиску польської влади, було тіснувато, і тільки поодиноким мистцям вдавалося дістатися до західних культурних центрів. Мабуть, це мав на думці Ю.Клиновий, розглядаючи в есеї про Софію Яблонську успіхи цієї письменниці, що, опинившись на Заході та подорожуючи по всьому світу, поширила свій світогляд, збагатилася новими враженнями й спостереженнями і подарувала українській літературі багаті сюжетами й екзотикою описи далеких країн.

■

А що ж вийде, коли і про матеріальні умови нема чого дуже турбуватися, бо голодувати не треба (хіба що голодує весь народ), і культурні обставини помітно покращали, поширилися літературні зв'язки, відкрилися нові видавництва, платять гонорари і просять принести рукопис, шоразу появляються нові журнали різноманітного змісту і напрямку, розвивається модерний театр. Така майже ідеальна картина, ідеальне творче середовище створювалося на Україні в середині 20-их років, і чи не виправдано очікувати, що в таких ідеальних обставинах мали рости і розвиватися таланти, мали появлятися непересічної вартості твори? І вони були, поки появлялися за доби відомого відродження української літератури двадцятих років. Але те відродження української літератури, її похід до світового рівня спинено, як схопив дослідник образно, «розстріляно», розстріляно духовно терором і дослівно фізично, ліквідацією з наказу Москви сотень українських письменників.

Розглядаючи ту страшну добу, в історичній перспективі, бачимо, що тут щось нове, досі не чуване, не бувале, не відоме в історії. Для українських письменників, поетів і культурних діячів політичні переслідування й арешти та заслання відомі ще з минулого століття, але все ж тому сто років Т. Шевченко ще мав відвагу писати «Сон», «Розриту могилу» чи «Великий Лях», а починаючи з тридцятих років цього століття, появу подібних творів у радянській дійсності годі собі уявити.

Життя і творчість поодиноких письменників за цих виняткових обставин Ю. Клиновий розглянув у есеях і нарисах про Григорія Косинку, Тодося Осьмачку, Бориса Антоненка-Давидовича, Миколу Куліша, Олексу Слісаренка, Аркадія Любченка та інших. Особливо вирізняється есей про Григорія Косинку: «Поет скривавленого села». Авторіві Г. Косинка зокрема близький в асоціації з рідним батьком. Справді, як висловився критик Ф. Якубовський, Г. Косинка «спадкоємець Стефаника». М. Хвильовий твердив, що

«Григорій Косинка росте головним чином не з Винниченка, а з Стефаника». Духовне споріднення обох письменників очевидне, їх єднає та сама любов до українського села, і незаперечний вплив Стефаника на Косинку відчутний у композиційній будові і в ритмізації фрази.

Трагічна загибель Григорія Косинки змальована в есеї Ю. Клинового на основі висловів друзів і дружини, що й віддає настрої того часу і відтворює середовище, в якому жили і творили наші письменники. Ще інший випадок, як нищено наших письменників, поданий при розгляді творчого шляху Тодося Осьмачки, що рятював своє життя симуляцією божевілля, описаний самим поетом у «Ротонді душогубців». Звідси прямиий перехід до сучасности, до тортурування у психушках... Треба бути вдячним Ю. Клиновому, що з такою переконливістю і силою кинув поневолювачам обвинувачення за винищення українських творців, схоплене в твердих стефаніківських словах з нагоди відзначення століття з дня народження Василя Стефаника в 1971 році:

«Небагато років минуло з того часу, коли Василь Стефаник ходив по білому світі, проте ледве чи впізнав би він свій „біленький палац“, — так у нарисі „Роса“ він назвав свою хату, свій Русів, свою Україну. Коли ж цього року український народ на Україні і на еміграції відзначає, як уміє і може, сторіччя з дня його народин, то свято це сумне, трагічне. Українську літературу й українських письменників запряжено в тяжкі московські вози, щоб знищувати українську культуру, виривати йому з уст його язик, його рідну українську мову. Ще трагічніше те, що мертвих велетнів української історії і культури так запряжено в московські вози, що й їх змушують нищити власний народ, їх власну мову, ту мову, якою говорило їх серце, якою написані їх твори. Це макабричне, нечуване в світі явище, щоб мертвих діячів культури, поетів і письменників примушувати кінчати своє духовне життя самогубством. Дуже тяжко бо увяйти собі, що Шекспірові твори були поставлені на нищення англійської мови, Бальзакові — французької мови, твори Гете — німецької чи Данте — італійської мови.

«Саме таке несамовите явище можна спостерігати на Україні. Шевченків „Кобзар“ цензурують, його ідеї і саме його мучениче життя подають у такому навітленні, що, мовляв, його найбільшим бажанням було, щоб загинула українська мова, зник з лиця землі український народ, щоб вічно жив у могутності і славі російський народ, російська мова і культура. Це стосується й до Івана Франка, і до Лесі Українки, і до Михайла Коцюбинського, це стосується, врешті, і до всіх представників української літератури, не виключаючи Василя Стефаника. Коли ж хто наївний скаже, що в Україні їм будують пам'ятники, що навіть Василеві Стефаникові побудували пам'ятник в його рідному Русові та в столиці Західньої

України — Львові, то я хочу сказати ось що: коли б навіть Шевченкові, Франкові, Лесі Українці побудували стільки пам'ятників, скільки колись в Україні було хрестів на роздоріжжях, а з уст останньої української дитини вирвали її язик, її рідну українську мову, то тоді ті пам'ятники стануть хрестами на величезному цвинтарі, стануть величезною могилою, в якій вічним сном спатиме українська мова, спатиме український народ. Василеві Стефаникові, як й іншим мертвим українським письменникам, дужим московським кулаком затикають в Україні уста, примушують говорити тільки те, чого бажать собі вбивці їх власного народу...»

■

Неначе щоб вичерпати всі можливі варіанти теми — письменник і його середовище, кинула доля десятки українських письменників, поетів і культурних діячів у таке середовище, де нема матеріальних злиднів, де за порогом їх дому всі багатства західної культури, доступні їм з першої руки, тільки вийти кілька кроків з хати; де й натяку немає на якісь переслідування, на арешти, залякування, заслання.

У таких ідеальних умовах ждати б від наших творців великої творчої продукції, ждати б творів непересічної вартости, ждати б появи бодай кількох славних імен, що засяють зірками у світовій літературі.

З такими сподіваннями і, треба сказати, деклямаціями про «велику літературу» ішли фаланги наших письменників еміграційними шляхами. А які досягнення, а що з тих великих сподівань про творчість в ідеальних обставинах стало дійсністю? В есеях Ю. Клинового чіткої відповіді нема, бо відповідати на це питання автор і не збирався. Його огляд творчости понад десятка еміграційних письменників не систематизований, тут вибір авторів інколи випадковий, у багатьох випадках це тільки газетні рецензії чи відгуки на появу якогось твору. Але все ж, переглядаючи творчі досягнення розглянутих Ю.Клиновим авторів, можна зробити деякі узагальнення, можна висловити окремі спостереження

Вони стосуються в першу чергу проблеми творчости на еміграції, у відриві від рідного ґрунту, від рідної мовної стихії, стосуються проблеми тиску чужини й осамітнення письменника серед чужого моря. Цими факторами й пояснюється часто те, що великі сподівання для нашої «великої літератури» не здійснилися. Але цікаво, що, порушуючи тему творчости письменника в еміграційних умовах, нобелівський лавреат Чеслав Мілош є іншої думки. Виступаючи перед членами американського відділу екзильних письменників ПЕН-Клубу, Мілош твердив, що пись-

менник може творити в еміграційних умовах не гірше, ніж на рідній землі. Це правда, що відрив від рідної мовної стихії для письменника некорисний, але, з другого боку, знання іншої мови і постійна конфронтація з нею повинна б дати письменникові краще відчуття питомостей рідної мови та допомогти йому зробити цю мову адекватно гнучкою й ефективною. Цікаві спостереження Мілоша щодо епіцентру уяви письменника чи взагалі кожної людини. Цей епіцентр звичайно в місці народження чи довшого перебування письменника. На еміграції, по роках життя на новому місці, цей епіцентр уяви інколи переноситься на нове місце, інколи він діє поруч старого епіцентру, інколи вони перехрещуються, а буває й так, що письменник залишається довічним чужинцем на цій землі, з уявою, з центром асоціацій на покинутій землі.

Спостереження Мілоша щодо епіцентру творчої уяви письменника дало б справді зручну методу для класифікації наших письменників, з яких одні не можуть відірватися від минулого, неспроможні вийти тематично поза круг минулого, інші експериментують щасливо, поєднуючи минуле з сучасним, ще інші стали тут, як «на твердій землі», і почувають себе певно й на новому ґрунті, а ще інші, не заякорені в минулому, почувають себе вільно скрізь й експериментують щасливо. Стаття Ю. Клинового про два романи Емми Андієвської «Герострати» і «Роман про добру людину» повинна б стати обов'язковою лектурою для наших читачів і деяких критиків, які відкидають принципово творчість наших модерністів.

З усіх еміграційних письменників найбільше уваги (аж п'ять нарисів) Ю. Клиновий присвятив творчості Миколи Понеділка. Постать Миколи Понеділка цікава і з погляду теми — письменник і його доба. Впадає в око, що такий уважний до біографічних деталей письменників (наприклад, про батька, про Л. Мартовича, про Григорія Косинку, а зокрема про Олену Телігу) Ю. Клиновий не зміг дати чогось детальнішого про минуле Миколи Понеділка, поза тим, що подане в «Автобіографії». А такі деталі він міг би мати як особистий приятель Миколи Понеділка, від якого, як сам пише, в нього зберігається близько 600 (!) листів.

Складність творчого обличчя Миколи Понеділка схоплена автором вже в назвах окремих нарисів: «Два обличчя Миколи Понеділка», «Розмова з батьківщиною», «Зигзагом угору», «Дещо про життя і „зорепадну” творчість Миколи Понеділка». Реферуючи розділ про М. Понеділка в статті «Літературознавство Юрія Клинового» в «Нових днях» (лютий 1983), Софія Наумович вклала туди твердження, якого зовсім нема в нарисах Ю. Клинового: «А причина цьому („панегіричній літературі” про М. Понеділка) та, що наші люди не вміли відрізнити куди менший літературний талант Понеділка від його акторських уміlostей, якими він зачаровував не так своїх читачів, як глядачів і слухачів на сцені».

Це твердження С. Наумович, хоч як воно дискусійне щодо того, чи справді Понеділок був більшим актором і меншим письменником, цікаве з іншого погляду: в ньому є натяк на утворення вже окремого еміграційного середовища, яке настільки сильне й відчутне, що могло навіть мати вплив на творчість окремих еміграційних письменників.

Яка причина відходу М. Понеділка від гумору і сатири в лірику, яка причина «другого обличчя» М. Понеділка? Чи не спричинило цей розлам, це роздвоєння саме те еміграційне середовище, не дуже глибоке, «дрібноміщанське», спрагле тільки розваги, щоб пореготати, попиваючи віски з содою по їжі, інколи мало не подібне до типажу з «Забобону» Леся Мартовича? І чи не природно ждати, що на новому творчому шляху, у спробах знайти своє нове творче обличчя, новий стиль, письменник мусів наразитися на неминучі в таких випадках невдачі?

■

З усіх розглянутих у Ю. Клинового еміграційних письменників подібна творча криза в нових обставинах, здається, найменше зачепила сеньйора наших прозаїків Уласа Самчука. Подиву гідна його живучість і здібність пристосовуватися до нових обставин, власне до всяких обставин, і відразу почувати себе в них, як «на твердій землі». Викликає подив і творче зростання автора, що виявилось в виробленні ним нового жанру, нового розповідного стилю, з широким застосуванням форми репортажу. Клиновий розглядає ці його досягнення в нарисі «Мудрець „на коні вороному”», як завершення його попередніх репортажів з доби другої світової війни. Безперечно найбільш творчим досягненням У. Самчука еміграційного періоду є його роман «На твердій землі», в якому автор застосував свій новий розповідний стиль репортажу з подиву гідною зручністю і винахідливістю. Інша справа, що цього не добавили наші моралізатори, виробляючи цьому романові з приводу кількох сцен погану репутацію.

Як видно з розглянутого Ю. Клиновим роману Василя Барки «Рай», творчість Барки тривала спершу майже в повній відірваності від нового середовища, він писав з очима задивленими на схід, епіцентр творчої уяви його був на рідній землі. Цими самими прикметами схарактеризована в більшості творчість розглянутих автором Павла Маляра, В. Чапленка, В. Скорупського, О. Тарнавського, Уляни Любович, Івана Керницького. У творчості В. Барки епіцентр творчої уяви переноситься поволі в новий світ, що помітне на «Океані», а зокрема на монументальному «Свідку» з багатьма рефлексіями про сучасний західній світ.

Під цим кутом цікаво звернути увагу на окреме місце серед еміграційних письменників Тодося Осьмачки. Хоча такі його твори, як «Ротонда душогубців» чи «Плян до двору» або «Старший боярин» вказували б на те, що Осьмачка творив з очима, зверненими до рідної землі, епіцентр його творчої уяви зовсім інший, не льокальний, якось високо над землею, над плянетою, він у космічних просторах, що так відчутне і в духовній поставі його героїв (Іван Брус, Гордій Лундик, Поет). З цього погляду Тодось Осьмачка творив і дивився на світ у світових масштабах, справді як геніяльний творець Мілтонового виміру, і цей характер його творчости так відчутний навіть у цитованому в Ю. Клинового уривку з збірки «Круча», ще 1922 року (!):

Гей, земле,
диявольський регіт твій чую
у шумі мільйонів плянет,
в мільйонах віків.
І хочеться плюнуть з одчаю
тобі, земле-мамо,
щоб випекти пляму-пустелю
на спині твоїй,
як вічне тавро арештантське.
І димом пропасти в безодні часу!

На тій високій ноті хочеться поставити і кінцеве запитання: наскільки виправдали українські еміграційні письменники своє перебування в теоретично ідеальному для творчости середовищі, в умовах матеріального забезпечення, зі змогою черпати повними пригорщами зі світової скарбниці і без всяких творчих обмежень і цензур? Відповідь на це питання — вже окрема тема, розробка якої так і напрошується, коли читати багаті фактичним матеріалом і повні оригінальних спостережень есеї Ю. Клинового.

ВИБРАНІ ДУМКИ

Ерік Гофер

Нездоланність людського роду походить від виживання його кволих членів. Якби ми не мали співчуття, яке велить нам опікуватися хворими, каліками й старими, то, мабуть, не було б ні культури, ні цивілізації. Вояк-інвалід, який мусив відстати від юнацтва свого племені, що пішло на війну, став першим розповідачем, учителем і ремісником. Старі і хворі спричинилися до розвитку лікування і куховарства. Не можна забути віками освяченого мудреця, пророка-епілептика, сліпого кобзаря, до-тепного горбаня і карлика.

Не так, як скрізь у житті, в людському роді кволі не тільки виживають, але часто й триумфують над сильними. Ненависть до себе, властива кволим, звільняє енергію, куди грізніше від тієї, яка потрібна, щоб вести щоденну боротьбу за існування. Хитрощі і засоби, до яких кволі вдаються, щоб витримати дійсність, є часто безглузді, але вони стають джерелом сили. Подумаймо лише про магію слів, яка перетворює химери на абсолютні істини, і про альхімію переконань, що перетворює самозневагу на гордість, брак довір'я на віру, а почуття вини на самовдоволення. Врешті, ненависть до себе наділяє кволих надзвичайною спонукою до об'єднаної дії. Втеча від себе майже завжди веде до єднання в компактній групі. Неодмінно ця готовість об'єднатися з іншими є джерелом великої сили. Тому душевна снага кволих наділяє їх немов би надзвичайними здібностями. Тому є нотка тверезого реалізму в словах св. Павла: «і безсиле світу обрав Бог, щоб засоромити потужне».

Протест кволих впливає не з несправедливості, яку їм заподіяно, а з їхнього почуття власної безпомічності. Вони ненавидять слабкість, не злобу. Якщо кволі здобудуться на силу, вони нищать слабкість, де лиш на неї натраплять. Горє тим кволим, що їх гнітять кволі! Ненависть кволих до себе є ще одним прикладом їхньої ненависти до слабости.

Зле на цьому світі, коли сильні наслідують кволих. Хитрощі й засоби, якими кволі перетворюють свою слабкість на силу, стають у руках сильних знаряддям насильства і варварства. Сталіні й Гітлери діють так, неначе б вони були «прихильниками бідних людей».

Влада над матерією чи над людиною веде до спрощення. Вона прагне простих проблем, простих розв'язок, простих дефініцій. Для неї складність означає слабкість: покручений шлях, яким іде кожний компроміс.

Тоді як у відношенні до матерії великими спрощеннями є великі вчені і техніки, у людських справах спрощенці — великі гнобителі, Гітлери і Сталіни. До деякої міри Гітлер і Сталін були дослідниками людини, як фізик чи хемік є дослідником матерії. Їхня політика і злочини були умотивовані не тільки доктринерством чи простою злобою, але й пристрастю вченого до спрощення, передбачення й експериментування. Навіть їхня смертоносна нетолерантність до дисидентів має свій «науковий» аспект: дисидент у відношенні до абсолютної влади є тим самим, що виняток зі зформульованого наукового правила, — обох належить якось виєлімінувати.

Не є випадком, що можновладці радянської Росії були так зацікавлені суспільним підтекстом експериментів Павлова з псами і що німецькі та радянські концтабори стали фабриками нелюдяности, в яких людей зведено на рівень тварин, над якими вчені експериментували, як над щурами й собаками. Абсолютна влада веде не до суспільности, а до дресури, хай навіть, за словами Дарженсона, і до «дресури щасливих людей».

Головну насолоду від влади дає не панування над природою, а панування над людьми. Можна сумніватися, чи той, хто може зрушити гори і змінити напрям течії річок, має стільки витонченого задоволення, як той, хто може командувати масами і перетворити людей на роботів. Отож, бачимо, що потужний зріст людського панування над природою буде вести до пристрастного намагання заволодіти людьми, жжити сили, здобутої перемогою над природою, для поневолення людства.

Таке прямування можна вперше бачити в переході від пізньої неолітичної доби до тоталітаризму старовинної цивілізації долини річок Близького Сходу. Пізня неолітична доба пережила щось подібне до індустріальної революції. Доба, яка слідувала по ній, була заклопотана змаганням приборкати людей примусом і магією.

Наукова й індустріальна революція новітньої доби — це наступний велетенський крок до оволодіння природою. Тут так само величезний зріст людського панування над природою веде до апокаліптичного гону поневолити людину й звести людську вдачу до рівня природи. Навіть як робиться це в ім'я панування над природою, можна відчути, що це лише тактика в боротьбі за тотальне поневолення. Тому, попри свої блискучі досягнення в науці й технології, двадцяте сторіччя буде відоме в майбутньому як сторіччя, за якого вся увага була зосереджена на опанованні й маніпуляції людиною. Націоналізм, соціалізм, комунізм, фашизм, як і мілітаризм, картелі, профспілки, пропаганда і реклама — все це

аспекти того безупинного гону заволодіти людьми і знеутралізувати непередбачені вибрики людської вдачі. Наша атмосфера пересичена насильством і чаклунством.

У нас в Америці багато людей, зокрема освічених, має романтичне й шанобливе уявлення про природу. Природа для них є чистою, непорочною, спокійною і оздоровчою, є тим джерелом, з якого людина черпає вищі почуття і надхнення. Нам оповідають, як природа помагає нам, як, немов сувора мати, вона штовхає нас виконувати її мудрі задуми. Це захоплення природою часто супроводиться відразу до людини і людської праці. Людина уявляється порушником, опоганювачем, спотворювачем.

Я підозріваю, що це ставлення освічених американців до природи формується під впливом європейської літератури. Європа — одна з найсумірніших частин світу природи. Ніде інде природа і людина не мають такого взаємного довір'я. Уявіть собі півконтинент без пустелі чи бурхливої ріки, без гураганів і торнадо, де ви ніколи не є далеко від дороги чи навіть від гостинного двору. Землетрус у Лісбоні 1755 року був таким незвичайним явищем, що довів до потрясень моральних, релігійних й інтелектуальних понять цілого покоління. За словами Гете «демон страху опанував країну».

Порівняйте це з нашим диким континентом. Гляньте вранці на сторінки газет і побачите там повідомлення про повені, торнадо, гурагани, градові бурі, суховії, пошесті й посухи. Деколи, як читаєте про страшні природні катаклізми й загибель невинних людей, починаєте думати, чи Північна Америка придатна для життя людських істот. Як полетите над нашою країною, побачите, що ми вчинили. Ми накинули сітку бетонних доріг на сердито буркотливий континент і тим приборкали кожну п'ядь землі. Але час від часу то тут то там з грюкотом і шумом континент стрясає нас зі своєї спини.

Не зважаючи на це, молоде покоління на кемпусі Берклі, мозки якого сполоскали Вордсворд, Шеллі, Теннісон та інші поети того малого озеленоного острова, іде в ліс кохатися і повертається напухлим від отруйного бур'яну. Вони ще не збагнули, що на цьому континенті ліси і луги не ті, про які пишуть поети.

Варто пригадати, що Торо, який любив природу, «тому що вона не людина, а сховище від людини», сам жив у лагідному куточку Америки, де лани були родючі, горби лагідні і ліси гостинні.

Справжнім чудом є те, що ми взяли континент, який був майже не придатний для людей, і зробили з нього ріг достатку. Нас обвинувачують у тому, що ми спустошили й згвалтували наш континент. У дійсності наше панування над природою таке могутнє,

що якби нам прийшло в голову, ми змогли б за півстоліття насадити нові ліси, наситити землю, вичистити ріки і повітря від бруду, виплекати нові отари буйволів і зробити весь континент таким ціленим, яким ми його знайшли.

Якщо наша нація занепаде і згасне, то не тому, що ми згвалтували й спустошили цілий континент, а тому, що ми не знаємо, як збудувати й утримувати життєздатні міста. Доля Америки буде вирішена в містах.

Спілкування інтелектуалістів з масами довело до грізного поєднання, і немає сумніву, що це спілкування було відповідальне за безприкладний успіх мас за новітньої доби. Проте, попри успіхи, це поєднання не є побудоване на справжній спорідненості.

Інтелектуаліст іде в маси, шукаючи пошани і ролі провідника. Не так, як діяч, він, людина слова, потребує схвалення ідеалів і заклинання слів до своєї переконливої дії. Він хоче бути провідником, комендантом і завойовником, але й хоче бути переконаним, що, вдоволяючи цей апетит, він догоджає не самому собі. Він потребує виправдання і шукає його в грандіозних схемах і в урочистому обряді перетворення слова на дію. Тому він воює в обороні пригноблених і знедолених, за свободу, рівність, справедливість і правду, хоча, як казав Торо, клопіт, який надихає його, є не «співчуттям до свого ближнього в його нещасті, а, навіть якщо він найсвятіший перед Богом — своє власне нездоров'я». Щойно це нездоров'я проходить, тоді й запал інтелектуаліста в обороні пригноблених згасає. Його розум в засаді аристократичний. Як Геракліт, він переконаний що «десять тисяч (мас) не переважають однієї достойної одиниці», і «ті, яких багато, є підлі; лише ті, яких мало, шляхетні». Він бачить себе провідником і господарем. Він не тільки сумнівається, чи маси самотужки могли б шонебудь путне зробити, він був би обурений, якби вони щось таке пробували. Маси мусять бути слухняні. Вони потребують керівництва й дисципліни як під час миру, так і за війни. Треба сумніватися, чи типовий інтелектуаліст почував би себе вдома в суспільстві, в якому верховодили б маси. Не тільки не було б нагоди керувати там, де народ не нарікає, але й зухвалість задоволеного простолюддя стала б образою для аристократичної чутливості інтелектуаліста.

Є багато доказів на те, що коли войовничому інтелектуалістові вдається встановити суспільний лад, в якому жадоба влади і суспільної позиції задоволена, його погляд на маси міняється і він стає її принижувачем, не оборонцем. Боротьба, яку почали пророки у восьмому сторіччі до Р. Х., закінчилася, триста літ пізніше, повною допомогою людей слова (інтелектуалістів). Після повороту з вавилонського полону запанували писарі та вчені і гебрейська нація стали «народом книжним». Ці писарі, ставши при владі,

почали, на подобу своїх наступників фарисеїв, принижувати й зневажати маси. Вони винайшли для простолюддя слово — «амгаарец», глумливий і зневажливий термін, і навіть лагідний Гігель учив, що «жаден амгаарец не може бути благочестивий». Рівночасно ті писарі мали безсумнівний контроль над масами, до яких вони ставилися з погордою. Шляхетний тесля з Галілеї мав великі перешкоди, коли, боронячи вбогих духом, виступив проти претенсій поважних учених, пихатих правників і зарозумілих педантів. Його піддали остракізмові й анатемі, а його вчення стало популярне головне серед неєвреїв. Але з вченням Христа сталося не що інше, як з вченням пророків, коли воно ввійшло в канон запанілих інтелектуалістів. Христове вчення стало засобом звеличення і поширення ієрархії церковних слуг, тим часом як убогі духом не тільки не «здобули землі», а й були приречені опинитися в кріпацтві й забобонній темноті.

У 16 сторіччі бачимо знову те саме. Коли Лютер вперше відмовився коритися папі і його соборам, він зі співчуттям говорив про «вбогих, простих людей». Пізніше, ставши союзником німецьких княжат, він ганив бунтівничі маси з незрівнянною лютістю: «Не треба півзаходів! Перетніть їм горло! Проколіть їх! Не зупиняйтесь ні перед чим! Вбити бунтівника означає знищити скажену собаку!» Він запевняв своїх аристократичних патронів, що «князь може більш певно піти до неба, проливаючи кров, ніж інші з їхніми молитвами».

Однак, саме двадцяте сторіччя дало нам найкращий приклад розбіжності між наставленням інтелектуалістів під час боротьби і їхньою ролею після перемоги. Марксизм починався як рух порятунку для мас та інтелектуалістів від капіталістичного приниження й поневолення. «Комуністичний маніфест» засудив буржуазію не тільки за павперизацію і поневолення трудящих мас, але й за позбавлення інтелектуалістів їхнього високого становища. «Буржуазія позбавила авреолі кожний фах, який дотепер всі поважали». Хоча рух постав з ініціативи інтелектуалістів і з їхніх прагнень, він висунув пролетаріят як «обраний народ», як єдиного носія революційної ідеї і того, що буде користати з усіх здобутків прийдешньої революції. Інтелектуалісти, передусім ті, що досягли рівня теоретичного розуміння історичного процесу в цілому, мали стати провідниками, як Мойсей у довгій мандрівці через пустелю. І як Мойсей, ті інтелектуалісти не будуть мати нічого більше робити з миттю, як побачать обітовану землю. «Роля інтелігенції, — писав Ленін, — є в тому, щоб зробити окремих лідерів з інтелігенції непотрібними».

Марксизм у 20 сторіччі пішов далеко вперед. Він створив могутні партії в багатьох країнах і має абсолютну владу над безкраім тереном поміж Ельбою і Китайським морем. У Росії, Китаї

й інших країнах революція, напропорочена марксизмом, дійшла свого завершення. Яке ж тепер становище має та інтелігенція в цих країнах?

Ні в якому іншому суспільстві, в минулому й сучасному, інтелектуаліст не здобував таких прав, як під комуністичним режимом. Ніколи перед тим його статус не був такою очевидячки високою і його суспільна роль така незаперечна. Бюрократія, яка контролює кожну ділянку життя, складається з людей, які вважають себе інтелектуалістами. Письменникам, поетам, мистцям, ученим, професорам, журналістам та іншим діячам на інтелектуальній ниві надано високе суспільне становище державних урядовців. Вони тепер аристократи, багатії, уславлені й незамінні, розпечені й улюблені. Найкращі сні людини слова здійснилися.

А що сталося з масами в цьому раю інтелектуалістів? Для них інтелектуаліст став найгіршим бригадиром усіх часів. Ніякий режим не трактував маси так безсердечно, наче б вони були сирим матеріалом, з яким можна експериментувати й маніпулювати, скільки захочеш і ніколи перед тим не занапащено й не знищено стільки людей, байдуже — під час миру чи за війни. До того ж комуністична інтелігенція користується владою у зовсім новий спосіб. Давні господарі були задоволені, коли маси їх слухали. Тепер часи змінилися. Через свою віру в силу слова і непероможність тієї правди, яка буцімто формує його світогляд, інтелектуаліст (у комуністичному суспільстві) не може бути вдоволений самою слухняністю. Він намагається силою досягнути відповідного відгуку, який звичайно не здобувається переконаванням, і вживає терору як того страшного знаряддя, яким хоче домогтися лояльності й ентузіазму з розчавлених душ.

Радикалізм — означає здобувати; консерватизм — зберігати. Кохання радикальне, подружжя консервативне. Так само капіталізм на стадії збагачення — радикальний; тоді як капіталізм, задоволений зберіганням того, що має, — консервативний. Радикалізм сам із себе перестає бути радикальним, коли тільки зберігає своє панування над суспільством чи економікою.

Сумнівне, чи пригноблені борються за свободу. Вони борються за гонор і владу — владу гнобити інших.

Можливо, що людській владі властиве боронитися проти радикальних змін. Тому ті, що прагнуть революційних перетворень, звичайно вороже наставлені до людської вдачі; вони робляться, так би сказати, антигуманістами. Вони готові зробити все, щоб обернути людей на бездушну матерію.

Приблизно сто років тому історик Якоб Буркгард мав передчуття, що запанує хаос, коли маси вдеруться на історичну сцену. Він вірив, що маси ненавидять стабільність і цілість існуючого; вони прагнуть бачити щораз нові події і бажають змін, щоб повалити все шляхетне й цінне. Інші мислителі, окрім Буркгарда, вже в 20 сторіччі, бачили маси як вогнище анархії. Фройд писав, що «одиниці, які творять масу, допомагають одне одному в тому, щоб ширити зневагу до дисципліни». Жаден з тих мислителів не підозрівав, що прийдешня анархія виходитиме від малих меншин, включно з меншинами вчених. Все, що було сказане в минулому про схильність мас до анархії, можна прикласти до діяльності студентів, професорів, письменників, мистців і їхніх поплентачів 1960-их років, тоді як маси були поборниками стабільності, цілісності і правопорядку.

Сьогодні надійшов золотий вік меншин. Ніколи раніше меншини інакодумців не почували себе так удома і не мали такого великого впливу. Вони говорять і діють так, наче б вони репрезентують «народ», і що їм найбільше не подобається — це дисиденти з середовища більшості. Обстоювання більшості, за винятком дня виборів, розглядається як загроза свободі. Колись меншини оглядалися, щоб почути, що більшість про них думає. Тепер більшість насторожено прислухається до меншин.

Біда в тому, що залякування більшості прийшло на той час, коли традиційний авторитет втратив силу свого впливу.

Я не уявляю себе в соціалістичному суспільстві. Я пристрасно хочу бути самим собою, і тільки капіталізм дає таку можливість. Капіталізм ідеально задуманий для того, як панувати над речами, а не над людьми. Він побудований на засаді, що люди будуть виконувати свої завдання достатньо добре, як їх лишити самим собі.

Дивне те, що нехтї чи невміння управляти людьми робить з капіталізму унікально модерне суспільство. В управлінні людьми є щось примітивне. Воно пахне чаклунством, знахарством і племінним ватажництвом. Соціалістичні й комуністичні суспільства в своїх прагненнях опанувати людину є поверненням до примітивного минулого.

Ідеалісти не перестають паплюжити капіталізм за його тривіальні імпульси. Але розбіжність між тривіальними імпульсами і вагомими наслідками є ознакою унікальності людини, і виявляється вона особливо в творчій одиниці. Не тільки на торговельному ринку, але і на полі бою, і в площині думки й уяви люди, які бавляться іграшками, часто досягають великої мети. Ідеалісти вихваляють серйозність і поважність. Нехай ідуть у царство тварин. Тварини — дуже поважні.

Людина навчилася малювати, витинати, різьбити і ліпити глину довго перед тим, як зробила горщик, виплела тканину чи приручила тварину. Людина-мистець незрівнянно старша від людини-робітника. Найбільш поширене переконання, здається, те, що прогрес людства протягом віків був жорстоко важкий. Ми уявляємо собі життя давньої людини надзвичайно важким і небезпечним, як шалений довгий поєдинок, в якому завжди треба було знайти їжу і не бути з'їденим, ніколи не можна було бути певним, чи вранці прокинешся живим. Але коли простежуємо здібності, уміння і звички, які допомогли людині опанувати оточення, ми завжди натрапляємо на сферу гри. Більшість утилітарних приладів і винаходів народилася з неутилітарних занять. Перша освоєна тварина — щеня було не найбільш корисною, але найбільш грайливою тваринкою. Людська винахідливість і проникливість виявляється не в задоволенні кінцевих потреб, а пошуках зайвого і безглуздового. Гра старша від роботи, мистецтво старше від ужиткової продукції. Людина формувалася більше тим, що вона робила граючися, ніж тим, що вона робила працюючи. З того можна зробити висновок, що людяність найкраще розвивалася там, де природа була щедрою і людина не мусила боротися весь час проти неї. Прогрес людства стимулювався радше на майданчику гри, подібному до Едему, ніж на спустошеному полі бою.

*Переклав з англійської
Юрій Луцький*

ЕРІК ГОФЕР: ВАНТАЖНИК І МИСЛИТЕЛЬ

21 травня ц. р. помер у Сан-Франсіско Ерік Гофер, відомий американський мислитель, який майже протягом усього свого життя працював вантажником на доках Каліфорнії. Гофер, син німецьких імігрантів, народився 1902 року в Нью-Йорку. Батько його був столяром, мати померла, коли Ерікові було сім років. Того самого року Ерік осліп і лишився невидючим до 1917

року, коли йому повернувся зір. Гофер ніколи не ходив до школи, хоч сам багато читав. Замолоду пішов на фізичну працю, переважно на фермах і в портах Каліфорнії. На дозвіллі цей самоук почав писати, і 1951 року вийшла його перша книжка «The True Believer» («Істинно віруючий») про інтелігенцію і масовий рух, яка мала великий розголос. До пізніших його творів, які він писав не покидаючи портової праці, належать: том афоризмів «The Passionate State of Mind» («Пристрасне світовідчування», 1955), «The Temper of Our Time» («Характер нашої доби», 1964), «First Things, Last Things» («Найголовніше, найостаточніше», 1967), «In Our Time» («У наш час») і «Before Sabbath» («Перед днем відпочинку», 1979). Усі твори Гофера писані лаконічним, афористичним стилем. 1964 року короткий час Гофер був гостем університету Берклі. Яких два місяці перед смертю одержав найвище відзначення від президента Рейгена — медаль свободи.

Гофер сам завжди заперечував приналежність до інтелектуалістів чи філософів. На питання — хто він, вперто відповідав: «Я — вантажник». Проте його роздуми-міркування належать до найбільш оригінальних думок нашого покоління. Майстер простої мови і ворог витонченого модерного жаргону, Гофер є продовжувачем традиції плодотворних мислителів типу Монтеня і Паскаля, що були його справжніми вчителями. Як зразок його яскравої прози подаємо уривки з його творів в українському перекладі. Вони взяті, з дозволу видавництва Гарпер і Ров з антології Eric Hoffer, «Between the Devil and the Dragon» («Між дияволом і драконом», 1982).

Юрій Луцький

З ЖИВУЧОГО ПЛЕМЕНИ ДОН КІХОТІВ...

Про людей українського опору

Надія Світлична

Не так давно Українська Гельсінкська група, закликаючи людей доброї волі рятувати життя Миколи Плахотнюка, писала: «Ситуація нині така, що кожного дня можна чекати непоправного. З усіх українських політв'язнів, репресованих у 1972 році, важко назвати іншу людину, чия доля була б настільки тяжка, як доля, що судилася Миколі Григоровичу Плахотнюкові. Можливо, тільки Зіновій Антонюк, Іван Світличний та Ірина Сенік ходять на тих самих колах дантівського пекла, перебувають так само близько від фізичного винищення».

Коли Українська Гельсінкська група виступила з цим закликком, Микола Плахотнюк відбував безтермінове покарання в психікарні, яке почалося в лихій пам'яті 1972 році, і кінця йому не було видно.

За віщо ж така помста вихователів з КГБ?

Під час трусу в січні 1972 року в нього було вилучено кілька заяв до різних державних установ, звернення радянських громадян до Брежнєва з приводу розправи міліції над учасниками вшанування Шевченка 22 травня 1967 року, фотокопію статті Волошина «Політика більшовиків на Україні за часів Центральної Ради», спогади Сосюри й «Історію української культури» Огієнка, позацензурні вірші Драча й Симоненка, текст заяви про створення Комітету захисту Ніни Строкатої.

Слідчі Ткач Василь Степанович (з Київського КГБ), Лисенко (Черкаси), Андрієвський (Луцьке) звинувачували Плахотнюка в основному за участь у виданні «Українського вісника», в його виготовленні й розповсюдженні. Саме на це вказували в своїх свідченнях свідки Зіновія Франко, Анна Коцурова (студентка з Чехо-Словаччини) та Марія Стефюк, нині заслужена артистка УРСР. Про те, що Плахотнюк давав їй читати статтю Валентина Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», заявила Пономаренко Варвара Олександрівна. Таку саму ганебну роль відіграв і Володимир Переденко, який ще в 1965 році посвідчив, що Плахотнюк давав йому читати статтю про голод 1933 року. Дуже багато уваги слідство приділило відкритому листові Миколи Плахотнюка до Дніпропетровської газети й до редакції «Радянської України» про процес над Іваном Сокульським та Миколою Кульчинським. Слідство й суд оцінили цей лист як антирадянський.

24 листопада 1972 року Миколу Плахотнюка привезли до Дніпропетровської спецпсихлікарні після Київського обласного суду, який відбувся 13 листопада 1972 року (суддя — Дишель). Нікого з родини на той суд не допустили, а найнятий родичами адвокат Карпенко навіть не спромігся повідомити про суд тим, хто його наймав.

За день перед відправленням до Дніпропетровського Плахотнюк бачився з братом Іваном, проте ніхто з них не знав ні про суд, ні про визначене йому «психолікування», хоч після так званого суду минуло вже 10 днів.

Розпочався безконечний етап Миколи Плахотнюка по психушках СРСР. У них він провів понад 3000 днів. І щогодинно — цілковита ізоляція, принизливе перебування в ролі психічно хворого, нейролептики, знеособлення, сусідство з справді хворими, вбивцями, гвалтівниками, злодіями. І щодня лікарі, що взяли на себе функції слідчих, викликають Плахотнюка на бесіди і товчуть ті самі питання: «Де взяв те або те?»; «Кому давав те або те?»; «Хто редагував „Український вісник“?».

Не дістаючи відповіді на свої нелікарські питання, погрожували: «Поки ви на ці питання не відповідатимете правди, про випуску й не думайте». Те саме повторила начальниці медчастини Валентина Іванівна Каткова: «Вас випишуть тоді, коли ви будете з нами відверті». Лікар Каменецька запропонувала написати все, що він приховав від слідства. «Напишеш — і я твою випуску пушу іншими каналами. Усіх цікавить „Український вісник“, його архів, хто редагував. Напиши, дурнику, — і поїдеш додому. Всі вони на волі — і Франко, і Дзюба».

Наприкінці березня 1974 року в божевільню до Плахотнюка приїхали з Київського КГБ — знову запропонували написати все «начистоту». Мовляв, ваша доля у ваших руках. І лікарі, й кагебісти прекрасно знають, що психічне здоров'я Плахотнюка не викликає сумніву, тільки треба написати всю правду, якої хочуть слідчі, — і тоді буде все: і квартира, і робота, тільки треба до всього ще засудити своє минуле.

За минулі роки Микола пережив вісім судів (13 листопада 1972 року суд призначив примусове лікування; на весні 1974 року — відмовили в новій експертизі; влітку 1976 року — спрямували до Казані; 8 серпня 1977 року — відмовили виписати; 6 квітня 1978 року — Верховний суд схвалив рішення обласного суду; 6 лютого 1979 року — відмовили виписати на загальних підставах; 2 серпня 1979 року — Верховний суд УРСР схвалив рішення обласного суду).

Чи під силу все це одній людині — витерпіти багаторічні знущання, «лікування», умовляння, оточення — і лишитися самим собою? Микола Плахотнюк — лікар, що від дитинства має кволе здоров'я, — зумів крізь усі життєві труднощі і приниження пронести дитинну чистоту, віру і якийсь особливе сяйво душі.

Тепер Микола Плахотнюк знову за ґратами. За модерними методами кагебістської практики, йому зфабрикували кримінальне звинувачення. Від попереднього звільнення з божевільні до другого арешту 6 вересня 1981 року Миколу Плахотнюка відділяє неповних 10 місяців волі. Яка це була воля, видно з двох самвидавних повідомлень.

Перше. 8 квітня 1981 року невідомі особи напали на Плахотнюка на вулиці і побили його так, що він надовго опинився в лікарні. Так влада популярно попередила Плахотнюка, що політв'язень у столиці Радянської України — явище небажане. За якийсь час він переїхав до Черкаської області.

Друге повідомлення опубліковане недавно в Західній Німеччині в бюлетені «Вести из СССР», за редактуванням Кроніда Любарського. З опису обставин арешту видно, що операцію для звинувачення Миколи Плахотнюка в гомосексуалізмі готували так старанно і провели її так незграбно, як і звинувачення Миколи Горбала в спробі зґвалтування.

Місцева психіатрична експертиза визнала Плахотнюка осудним. Тоді його послали до Інституту імени Сербського в Москву. На початку лютого 1982 року в Інституті імени Сербського експертна комісія мала вирішити дальшу долю Миколи Плахотнюка. Я не знаю наслідків експертизи. Але знаю, що, як влучно зауважили члени Української Гельсінкської групи, головний психіатр Радянського Союзу — Андропов, і будь-яке рішення експертної комісії залежатиме виключно від КГБ.

Микола Плахотнюк — дуже близька мені людина, і мені б дуже хотілося багато розповідати про нього, тим паче що про нього тепер і нікому розповідати (він не має ні дружини, ні родини, яка могла б бодай повідомити, що з ним діється).

Кажуть, що Бог нікому не дає тяжчого хреста, ніж сили, щоб його нести. У випадку Миколи Плахотнюка це викликає сумнів.

У вступі до самвидавного життєпису Миколи Плахотнюка невідомий автор пише про нього:

«Трагічна доля людини, яку органи державної безпеки заарештували в 1972 році і, не знайшовши підстав для її обвинувачення, тримали майже десять років у психушці. І ось тепер, через шість місяців після звільнення, арештовують знову. Справу інсценізують. І знову слідство, точніше — держбезпека не може дати доказів не тільки вини Миколи Григоровича Плахотнюка, але навіть свою інсценізацію не може змалювати трохи переконливіше. І знову М. Г. Плахотнюка, людину психічно здорову, запроторюють

до психушки. Цього разу — ні за що, бо тепер, навіть з погляду влади, за М. Г. Плахотнюком немає найменшої провини. Арешт не за слово, не за щось написане, а суто по-сталінськи — ні за що. У цьому своєрідність його справи».

Вище я розповідала про тяжку долю Миколи Плахотнюка. Але розповідь вийшла така суха, така абстрактна, ніби про сторонню людину, яку я знаю лише з друкованих повідомлень.

Микола Плахотнюк — далеко не стороння мені людина, кожен епізод його біографії відлунує в мені болем. Але важко передати словами цей біль людям, здебільшого зачерствілим до чужої біди: її так багато в світі, що вона, як смерть на війні чи пил на шляху, — звична.

Микола Плахотнюк своєю природною чистотою і чесністю заслуговує на те, щоб про нього бодай розказати людям. Ті, хто зневірився в людях, знайдуть у ньому приклад для підтримки своєї віри, а для всіх, хто знає його особисто, для колег Плахотнюка і для багатьох людей, що мають сумління, — розповідь про Миколу нагадає елементарний людський обов'язок — дати ковток води тому, хто знемагає від спраги.

Для Миколи Плахотнюка це — органічна норма поведінки, вроджена риса, що гармонійно поєднується з професійними обов'язками лікаря.

Як більшість людей нашої генерації, народжених перед війною, Микола Плахотнюк був піонером, комсомольцем, глибоко й віддано сприймав гасла, в яких не бачив і не відчував фальшу. «Спасибі великому Сталіну за наше щасливе дитинство!» — щиро випишував піонер Микола на шкільній стінгазеті, не відчуваючи як дошкуляє голод, долаючи підступ туберкульозної хвороби, що від дитинства його супроводжує.

Ставши дорослим, він одного не міг пробачити собі з часів комсомольської юности: як він міг зневажити споконвічну традицію свого народу і ходити по селу з лопатою, вербуючи спільників на суботник, коли всі його односельці йшли до церкви на Великдень? А в Тихому Хуторі, де він жив від дитинства, шанували звичаї, шанували релігію, мову; це теж було глибоке і чисте, як вода в криниці.

Якось Миколин старший брат Іван, переїхавши до Києва, вжив у листі додому слово «деньги» замість «гроші». Це дуже стурбувало матір, хоч тій малописьменній селянці важко закинути звинувачення в буржуазному націоналізмі. Мати кілька днів бурчала: «Як же! Не встиг прижитися в місті, як уже забув говорити по-простому. Звідки в нього такий потяг до панства? Бач, уже не гроші, а „деньги“...»

Чуйний Микола вбирав у свою душу материнську доброту, якої не могла зітерти комсомольська тарабарщина і войовничий атеїзм.

Чи не найкращим мірилом людських чеснот є ставлення до матері — не абстрактно-літературного образу матері, а своєї, домашньої, перед якою так легко почуватися молодим і розумним. Пригадую, Микола Плахотнюк, почувши, як зневажливо розмовляв зі своєю матір'ю його товариш, назавжди порвав з ним усякі стосунки і викреслив як товариша і людину, болісно переживаючи цей чужий гріх. Плахотнюкова любов до своєї матері, як до всього, що йому дороге, — не показна, але глибока й щира.

У квітні 1966 року, напередодні закінчення медичного інституту, Миколі довелося ховати свою матір. Він робив усе можливе, щоб її врятувати. Як лікар, він усвідомлював неминучість. Дуже зворушливо він старався полегшити її останні дні. У тій нехитрій студентській ющці, яку він варив для матері в гуртожитку, було стільки синівського почуття, що мати, здається, видужувала від неї, відсуваючи дефіцитну курку й інші ласощі, які передавав старший син.

6 квітня, коли мати померла, Микола прийшов до мене на роботу, і ми вдвох пішли шукати священика. Володимирський собор, Флорівський монастир, Покровська церква, якийсь священник-пенсіонер, відділ нагляду за церквами в приміщенні республіканської прокуратури — де ми тільки не були того дня, і все — без успіху. Лише в якомусь селі Жашківського району один священник зважився відпровадити в останню путь Тетяну Данилівну за давнім християнським звичаєм.

Дивно, що материн похорон не був пунктом звинувачення в справі Миколи: адже в очах вірнопідданого обивателя «вічна пам'ять» і хрест замість зірки на могилі — якщо не злочин, то принаймні патологія в поведінці молодого лікаря.

Але таких «симптомів» кагебісти познаходили в Плахотнюка стільки, що десять років найавторитетніші комісії психіатрів не могли переконати Київський обласний суд і республіканське КГБ в тому, що їхній пацієнт не становить соціальної небезпеки.

«Білим круком» Микола став ще на перших курсах медичного інституту через свою любов до української культури, через плекання рідної мови і звичаїв, через патологічне в тому суспільстві намагання співчувати кривдженним.

Великим потрясінням були для Миколи наслідки вечора Симоненка в медінституті і суд над його товаришем Ярославом Гавричем, на якому він мав виступати як свідок.

Це був звичайний для сьогоднішньої практики суд. Здається, він формально навіть називався відкритим. Але формальна назва суті не міняє. У кожному разі, побачивши, що за столом сидять казенні учасники судової розправи, а його товариш, знеможений, постарілий (за кілька місяців ізоляції він відростив в тюрмі вуса), на лаві підсудних щільно оточений озброєним конвоєм, Микола

відмовився свідчити на такому процесі, а потім звернувся до Геврича: «Ярославе, на вулиці зібралося багато твоїх друзів, нікого не пустили навіть у коридор. Ніхто не знає, за що тебе судять. Але всі з тобою... Йде дощ, але всі чекають».

У той час, коли Геврич відбував своє трирічне ув'язнення в Мордовії, Микола не тільки постійно писав до нього, але й не раз їздив до його батьків у Косів (одного разу ми їздили з ним разом), щоб хоч трохи полегшити їм біль від втрати сина.

Мабуть, мені не випадає тут говорити про це, але показове, що Ярослав Геврич за довгі роки Миколиного ув'язнення в психушках, ніколи до нього не озвався. Як не прийшов ніхто з дніпропетровців до нього в божевільню, де Миколу тримали чотири роки. А з Дніпропетровським пов'язаний епізод, який відіграв вирішальну роль у житті Миколи Плахотнюка.

Прочитавши в дніпропетровських газетах наклепницькі статті про засудженого поета Івана Сокульського, Микола Плахотнюк написав відкритий лист під назвою «Судили правду». Лист цей йому інкримінували як антирадянський документ.

Івана Сокульського за правозахисну діяльність засудили вдруге — тепер на 15 років. А Миколу Плахотнюка, напевно, знову спіткає безконечне приниження в божевільні, де чекають як порятунку не кінця терміну (його практично немає), а смерті.

Понад 10 років Микола Плахотнюк міг лікувати хворих, дарувати людям здоров'я і радість. Добродії від КГБ забрали в людей цю радість, а в Миколи — щастя професійної насолоди. Після величезних зусиль діставши можливість лікувати хворих, Микола так висловлює своє захоплення: «Сьогодні тиждень, як я знову одяг білий лікарський халат. Через дев'ять з половиною років! Невимовне відчуття!»

Чи не для того йому дали відчути цю професійну радість, щоб, арештувавши через місяць, 5 вересня 1981 року, ударити по ньому ще дошкульніше?

Я не знаю, скільки допоможе Плахотнюкові англійський психіатр Гаррі Ловбер або Світова асоціація психіатрів, до яких я зверталася, чи лікарське товариство, яке багатьо років клопоталося долею свого ув'язненого колеги. Тяжко сказати. Каральна машина Радянського Союзу без сантиментів пережовує людські долі. Особливо смакує ця машина життя Миколи Плахотнюка, його надії, — вже понад 10 років, не маючи жадної підстави. Як у відомій байці, «ты виноват уж тем, что хочется мне кушать».

Я мушу закінчувати цю свою розповідь про Миколу Плахотнюка і відчуваю, що вона мені знову не вдалася: багатогранний, життєлюбний Микола Плахотнюк не вкладається в жодну схему, виходить за межі реґляменту.

Востаннє я бачила свого друга, побратима і кума Миколу

Плахотнюка наприкінці серпня 1978 року. Побачення було коротке, майже крадене. Він відпросився з психолікарні в м. Сміла до свого брата і вже мав повертатися назад, а я щойно приїхала від матері з немовлям — і просто з поїзда пішла, щоб зустрітися з ним на якихось півгодини. Внутрішньо я боялася цієї зустрічі. Хоч і яка була б сильна воля, а довгі роки божевільні не можуть не позначитися на психіці. Я боялася побачити в очах ті зміни, які наклала на нас неволя.

Моя радість від зустрічі потроїлася, коли я побачила ті самі добрі, з сумною радістю очі, коли відчула трепет його чутливих рук. Найцінніше в Миколі — його душу — не вбили. Тільки чи стане сили в нього далі нести цей нелюдський тягар — свій хрест?

Колись в ув'язненні я переклала з російської мови один вірш своєї товаришки, який написано ніби спеціально для Миколи Плахотнюка. Наведу початок і кінець того довгого вірша:

Скільки літ тобі, Миколочку,
скільки літ тобі ще йти
цим безмежно чорним полечком
без дороги, без мети?

Журавлі летять. Чи вернуться
із нічної прірви знов?
Тільки ґрат іржавих вервиця —
зеківський молитвослов.

Євген Пронюк. У пам'яті він завжди усміхнений, делікатний і галлянтний, аж часом здається, — надміру. Усі в нього — добродії, навіть найбрутальніші тюремні наглядачі. Розповідають, наприклад, як він просто не міг пройти до табірної їдальні попереду Зіновія Антонюка, як вони довго топталися перед входом, наче гоголівські герої, аж поки кремезний Антонюк узяв портативного Пронюка і переставив через поріг.

Можна подумати, що Пронюк — теплична рослина, яку перший легкий вітер суворого життя не те що зломить — змеле на порошок. Чи не на цю зовнішню делікатність і фізичну незагартованість розраховували психологи з КГБ, коли вирішили арештувати кандидата філософських наук, автора багатьох наукових публікацій Євгена Пронюка. Проте горішок виявився міцнішим від тренованої армії тюремних вихователів.

Ми з Євгеном Пронюком були давно знайомі. Часом, коли бувало тяжко, я дзвонила до нього й умовлялася в обідню перерву «кавкнути», тобто випити кави в підземному переході на початку

Хрещатика. У 1968 році, коли я працювала короткий час на республіканському радіо, коли треба було редагувати останні вісті, робочий день починався о 6 годині ранку, і в цей час на міський транспорт розраховувати не доводилося. Євген Пронюк, довідавшись про мій клопіт, просто дав ключ від своєї квартири на вулиці Юрія Коцюбинського, звідки до Хрещатика можна ходити пішки. Квартира була в аварійному будинку. Після того, як у Пронюків простудилося в тій квартирі немовля, — їхня родина перебралася звідти до інших людей, а туди Євген приходив працювати лише вдень.

У 1970-71 роках Євген Пронюк довго лікувався від туберкульозу легень. У нього виявили відкриту форму і мусіли оперативно видалити частину лівої легені. Та особисті клопоти і хвороби не зітерли його доброзичливої усмішки. Коли влітку 1971 року я лежала в лікарні з підозрою на туберкульозу — Євген відвідував мене в Мостищі під Києвом, пропагував дихальні вправи, розроблені ченцями в Тибеті, і, як завжди, був життєлюбний і приязний. Востаннє я зустрілася з Євгеном уже після січневих обшуків і арештів 1972 року. Ми довго ходили з ним глухими вуличками на Сталінці і дивувалися, як нахабно і демонстративно волочилися за нами кагебістські хвости. Нам було весело.

Євген умів просто і ненав'язливо співчувати тим, кому тяжко. Вихованець дитячого будинку, Євген Пронюк самотужки здобував освіту — спершу у вечірній школі, далі — університет, аспірантура, здобув перспективне становище в Інституті філософії АН УРСР.

Але природне прагнення гармонії в житті не дозволяло йому перетворитися на крота в науці: він живе повнокровним громадським життям і не черствіє душою. Публічна бібліотека Академії наук стала для нього не лише другою домівкою, невичерпним джерелом знань, а й місцем, де він зустрів своє велике кохання. Галина Дідківська, яка згодом стала його дружиною, відгукувалася на найменші порухи його душі, перед їхніми почуттями меркли страхіття неволі, яка забрала Євгена від коханої дружини і малолітнього сина. Це сталося 6 липня 1972 року на вулиці в Києві.

Перед тим Євген Пронюк і його колега Василь Лісовий написали листа до ЦК КПРС, в якому вказували на незаконність арештів 1972 року серед української інтелігенції, висловлювали свою стурбованість станом культури й економіки на Україні. Автори листа вирішили послати його не тільки до ЦК КПРС і КГБ, а й видатним людям Радянського Союзу: академікам, письменникам, державним діячам, щоб привернути їхню увагу до українських проблем. Лист передрукували в кількох десятках примірників, повкладали до підписаних ковертів, але відправити їх адресатам Пронюк не встиг: працівники КГБ затримали його на вулиці з портфелем, у якому лежали ці листи.

Довідавшись про арешт Пронюка, Василь Лісовий вважав за свій обов'язок заявити про свою причетність до листа і розділити з Євгеном долю в'язня сумління. Не можна сказати, що вирок, передбачений статтею 62 частина перша Кримінального кодексу УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») їм розділили пополам. Навпаки, максимальний вирок за цією статтею (7 років концтаборів і 5 років заслання) їм подвоїли, тобто такий термін дістався кожному з цих ідеалістів.

Звичайно, умови концтабору не сприяли лікуванню Пронюкових легень: на Уралі туберкульозний процес перекинувся на другу легень, почалося кровохаркання, але все це не звільняло його не тільки від ув'язнення, а й від примусової праці, непосильної часом і для здорових. У вересні 1976 року під час побачення в уральському таборі брат розповідав мені, як він лежав перед тим у табірній лікарні разом з Євгеном Пронюком. Навіть підлікувавшись, трохи від'ївшись на лікарняних харчах і відпочивши від примусової праці, Євген був такий слабкий, що засинав сидючи і пересувався, лише тримаючися за стіни.

Академік Андрій Сахаров у листі до американського президента Картера назвав Євгена Пронюка серед тих, хто за станом здоров'я потребує негайного звільнення. Але радянське правосуддя знає лише одну плату за звільнення — відмову від своїх переконань. Таку ціну — вартість власного сумління — Євген Пронюк не міг платити навіть для порятунку свого життя.

Євгеновим ідеалом була Леся Українка. Мабуть, у неї він учився силою духа поборювати тілесні слабості. Фізично кволий, катастрофічно виснажений, Євген Пронюк не просто вижив присуджених йому 7 років концтабору, — він разом зі своїми товаришами-невільниками боровся за статус політв'язня, тримав голодівки протесту проти сваволі адміністрації, виступав на захист Юрія Орлова, Кійренда, Альтмана, Квецька та інших політв'язнів, розкривав умови примусової праці як основного засобу духовного поневолення індивідуальності й остаточного знищення здоров'я в'язня.

Інші в'язні не раз голодівками вимагали для Пронюка лікування або належного за законом побачення йому з дружиною.

Від червня 1979 року Євген Пронюк відбуває п'ятирічне заслання. (Його адреса: 743134, Узбекская ССР, Каракалпакская АССР, Ленинабадский район, Совхоз имени XXII партсъезда.)

Батько Євгена Пронюка, засуджений за зфальшованим звинуваченням, потрапив до пекельного табору в селищі Макорти Софіївського району Дніпропетровської області. За свідченнями щасливців, що вийшли звідти живими, тільки за три роки (від 1975 до 78) в тому таборі гинуло близько 500 в'язнів. Василь Пронюк — один з них.

Разом з Пронюком у засланні перебуває і його дружина, тепер уже з трьома синами. Вони мають бути в Узбекистані до 1984 року.

■
Довідавшись про арешт свого товариша і колеги по Інституту філософії Євгена Пронюка, Василь Лісовий зробив вчинок, з погляду обивателя дивний і нерозважний: він заявив про свою причетність до інкримінованого Пронюкові листа. Цим вчинком Василь Лісовий визначив свою причетність до нечисленного, але живучого племені дон Кіхотів, що в усі віки оберігають моральні цінності від затоптування в болото, голіруч ідуть воювати з вітряками.

Вітряк легко змолів і цю добровільну жертву разом з попередньою: і Пронюка й Лісового засудили на найбільший термін, передбачений статтею 62 Кримінального кодексу УРСР — 12 років неволі. Про цю жертву покосу 1972 року я довідалася значно пізніше — вже в Мордовському концтаборі, де ми опинилися з Василем у сусідніх зонах.

Я не була з Василем близько знайома. Наше особисте знайомство зводилося до єдиної зустрічі — детективно-романтичної, але такої короткочасної, що ми могли й не запам'ятати одне одного. Проте я вважала його близьким знайомим і він мене, припускаю, теж. Бо його дружина — вчителька Віра Павлівна Гриценко — моя давня товаришка з тих, кого, навіть роками не зустрічаючи, тримаєш у найтеплішому закутку серця. В образі Віри Лісової для мене конкретизується Симоненкове:

Мадонно мого часу, над тобою
палають німби муки і скорбот,
і подвиг твій, обпечений ганьбою,
благословив розстріляний народ.

Навіть її ім'я звучить для мене символічно: мені здається, що в часи найтяжчої зневіри варто бодай подумки заглянути в її глибокі очі, як у криницю віри, — і вона втихомирить душевне сум'яття.

Майже зримо уявляю добру довірливу Віру Лісову з малолітньою донькою (син народився одразу після арешту Василя), як вона вистоєє перед тюремною брамою, перед бездушними суддями і пересиченими бюрократами, які поспішили після ув'язнення чоловіка вигнати її з роботи, хотіли вигнати також із хати, шантажували дітьми, намовляли вплинути на чоловіка, щоб тільки покався. На весні 1977 року Українська Гельсінкська група бере Віру Лісову під захист громадськості, видавши спеціальний меморандум «Про переслідування Віри Лісової — дружини

політв'язня». Члени групи розповідають про те, як співробітники КГБ регулярно вриваються до її квартири, тероризуючи її психічно, погрожуючи, лякаючи дітей; про те, як «після її листів до Французької компартії та інших організацій в оборони чоловіка органи КГБ осатаніли». Так, уповноважений КГБ кричав до неї: «Ви непорядна жінка! Ви передаєте інформацію за кордон (це про лист до Ж. Марше). Ви були на проводах Амальрика. Ви контактувалися з Руденком. Ви розмножували відкритий лист свого чоловіка. Ви одержуєте пакунки і поміч з націоналістичних джерел. Відмовтеся від них, якщо маєте совість радянської людини!» Після таких «бесід» «швидка допомога» констатувала у Віри Лісової передінфарктний стан. А КГБ продовжував своє «лікування»...

Проте Віра не лише ніколи не дорікнула чоловікові за свої клопоти, навпаки, пишалася ним і старалася якомога більшу частину його тягару переказати на свої тендітні плечі. 1980 року Віра Лісова приїхала до чоловіка в Бурято-Монгольську АРСР, щоб розділити з ним труднощі засланського життя. Та власть імуцим ті труднощі видалися замалими, і напередодні приїзду Віри з дітьми Василя Лісового заарештували. Так Вірі несподівано випало виступити не в ролі дбайливої дружини і сестри-жалібниці для свого хворого чоловіка, а в ролі адвоката на його несподіваному суді.

Цього разу Василя Лісового звинувачували в дармоїдстві, неробстві через те, що він за станом здоров'я не міг виконувати тяжкої фізичної роботи, а на його сили не давали. Так він відбув ще додатковий рік ув'язнення в побутовому концтаборі в Бурятії.

Василь Лісовий мав тяжке дитинство, і життя його ніколи не розбещувало. Народився Василь Семенович Лісовий 17 травня 1937 року в сільській родині на хуторі Тарасівці біля села Старі Безрадічі Київської області. Батько, неписьменний колгоспник, загинув під час війни в бою з німцями, залишивши дружину з шістьма дітьми вдовою. У Василя було дві молодші сестри, одна з яких померла під час війни, і троє старших братів. Одного з них (найстаршого) спершу гітлерівці вивезли до Німеччини, а після повернення «свої» відправили до Караганди.

Родина жила злиденно, мати тяжко хворіла. Семирічну освіту Василь здобув у селі Старі Безрадічі, середню — в сусідньому селі Великі Дмитровичі. Закінчивши школу в 1956 році, вступив на історико-філософський факультет Київського університету, після закінчення якого в 1962 році дістав посаду викладача філософії в Тернопільському медінституті. В 1966 році став аспірантом при Київському університеті за фахом — логіка. Жив разом з матір'ю в малесенькій кімнатці. У 1968 році мати померла, а Василь, закінчивши в 1969 році аспірантуру, почав працювати науковим співробітником Інституту філософії АН УРСР, там захистив кандидатську дисертацію «Логіко-філософське дослідження повсякденної мови».

Молодий філософ завжди надавав великої ваги духовним цінностям людини і вважав, що без них «вона втрачає свою людську сутність». Застерігаючи людей перед загрозою технократичного тоталітаризму, Василь Лісовий вдається до усвідомлення цієї загрози у Ф. Достоєвського. В журналі «Філософська думка» (березень 1971) Лісовий писав:

«У легенді про Великого Інквізитора („Брати Карамазови“) Інквізитор, звертаючись до Христа, дорікає йому за те, що той свого часу не перетворив „каміння в хліби“, вважаючи, що „не хлібом єдиним буде жити людина“, так само як відмовився взяти до рук меч кесаря, прагнучи, аби людина з доброї волі його полюбила. Людина, намучившись з подарованою їй свободою, на думку Інквізитора, врешті-решт відмовиться від неї. І от тоді прийде він, Інквізитор, і візьме тягар свободи, отже, і відповідальності за себе. Він перетворить „каміння в хлібини“, тобто з допомогою техніки дасть максимум комфорту, і основна маса людей буде ошасливлена; а для тих, що не згодяться „ошасливлуватись“, збудують надійні тюрми. Тюрми, — цей гріх, але гріх в ім'я „щастя більшості“ — Інквізитор згоден взяти на себе: хай один він і ті, хто з ним, понесуть кару — лише б звільнити більшість від страждань. Так буде збудовано „кришталевий палац“ в якому люди, хоч і не матимуть свободи, зате будуть „щасливими“.

Далі в цій самій журнальній статті:

«Характерно, що вульгарна теорія так званого „казарменого комунізму“ змикається в розглядуваній площині з технократичним тоталітаризмом: і там і тут наявна абсолютизація раціоналістичного реґляментування суспільного життя. Прихильники такого реґляментування нерідко висувають найсуттєвіший, на їхній погляд, аргумент: воно, мовляв, є найнадійнішою запорукою „порядку“. Це глибоко помилкова думка. К. Маркс, аналізуючи історичну ситуацію у Франції середини XIX століття, вказав на відверту спекуляцію різних реакційних сил гаслом „порядку“.

«Суспільство виявляється врятованим щоразу, коли звужується коло його повелителів, коли вужчі інтереси беруть верх над більш загальними інтересами. Всяка вимога найпростішої буржуазної фінансової реформи, найшаблоннішого лібералізму, найформальнішого республіканізму, найбанальнішого демократизму одночасно карається як „замах на суспільство“ і таврується як „соціалізм“. Під кінець самих верховних жерців „релігії і порядку“ стусанами зганяють з їх піфійських триножників, серед ночі стягають з ліжка, запихають в арештантську карету, кидають у в'язницю або відправляють на вигнання, їх храм зрівнюють з землею, затуляють їм рота, ламають їм пера, рвуть їх закон — в ім'я релігії, власності, сім'ї і порядку».

Прочитувавши Маркса, Василь Лісовий продовжує в статті «Критика буржуазних сцієнтистських концепцій»:

«Добре вже відомо, що суспільство, у якому творча самодіяльність людей знищена в ім'я бюрократичної регламентації, в ім'я обмеження заради обмеження, неминуче перероджується у механічну корпорацію. І разом з тим таке суспільство не гарантоване від хаосу. Навпаки, небезпека хаосу і самі розміри його небачено зростають. Бо там, де діяльність кожного обмежена жорстким алгоритмом, з кожного автоматично знімається відповідальність. Таке суспільство нагадує поїзд, в якому кожному пасажирові відведено купе-клітку: з нього він не має права визирати, щоб оглянути той напрямок, в якому мчить поїзд. Заодно і провідники стежать не так за тим, куди мчить поїзд, як за тим, щоб ніхто з пасажирів не визирав. Але тим грандіознішою і несподіванішою для всіх буде залізнична катастрофа. Таке суспільство має управління без оберненого зв'язку. І технократи, впадаючи в ілюзію всемудрости і всеобізнаности, так само не гарантують суспільство від хаосу, як і „чисті“ політики».

Тож не було несподіванкою, що Василь Лісовий, усвідомивши, що «нині тиск думки на кожну клітину тих загат, що споруджуються на її шляху, небезпечно зростає», зробив такий висновок (це вже з листа до ЦК КПРС з приводу репресій 1972 року):

«Я не хочу, навіть у формі вичікування, нести відповідальність за все те, що тепер ім'ям партії робиться на Україні. Навпаки, оскільки мені добре відомі погляди і діяльність більшости з-поміж заарештованих, оскільки я не вважаю ці погляди і діяльність антирадянськими, поділяю їх, то — в ім'я задоволення покликів мого власного сумління — прошу заарештувати і судити мене також».

Як я вже сказала, влада охоче виконала це прохання: десять років Василь Лісовий перебуває в ув'язненні і, як усі політв'язні Радянського Союзу, не сподівається, що дістане волю, відбувши строк. У Мордовії нам двічі пощастило зустрітися з Василем Лісовим під час етапів до карцеру в інші табори. Це сталося перед тим, як нас мали вантажити, вірніше, заганяти, як худобу, до спеціальних вагонів поїзда. Своєї черги ми мусили чекати в загорожах, теж таких, як для худоби, куди замикали нас окремо — чоловіків і жінок. Але ми встигли навіть перемовитися з Василем кількома словами, і я дотепер пам'ятаю його скам'янілий погляд на конвої, на худобоподібних людей, на мордовських дітей, які, повертаючися зі школи, щодня спостерігають ці етапи і звикли до них так само, як до мату й до інших атрибутів дорослого життя. Вони — надія і майбутнє суспільства — наочно вчать будувати світле майбутнє людства.

Для мене було несподіванкою довідатися, що Василь Лісовий в ув'язненні писав вірші. Але, зрештою, хто їх в ув'язненні не пише? Як казала Ліна Костенко, «епоха нас поетами робила». Ось один з в'язничних віршів Василя Лісового.

ОБРІЇ

Десь на тихому узгір'ї
виростають похилі трави
в споконвічному шерхоті
шорсткого листа.

пустелями Аравій і Етіопій,
задумою старовинних цвинтарів,
всіма вінками терновими,
покладеними на голови загиблих
метеликів з обпаленими крильцями,
ідолопоклонників свободи.

Як і безсмертники, пройняті
запахом цілої вічності.
То вінця чаші, що повна
грою свого плодороддя.

Хоч американське літо дуже відрізняється від українського через велику вологість на узбережжі океану, та й загалом життя тут цілком відмінне, у мене кінець червня і початок липня вже п'ятий раз стукає в ту комірку пам'яті, де заховано події 1977 року.

У неділю ввечорі 26 червня мені принесли додому повістку, яка зобов'язувала прибути 28 червня на 10 годину ранку в м. Дружківку Донецької області на суд Миколи Руденка в ролі свідка. Я сказала, що не зможу поїхати, бо не маю паспорта: він у міліції на прописці.

«Завтра одержите», — сказав відповідальний товариш, який приніс повістку, але я не спішила вірити. Як же! — він, кагебістський попихач, вирішує долю особливо небезпечних державних злочинців! Але, як казав сліпий, побачимо. На всяк випадок 27 червня я почала рихтуватися в дорогу. Чоловік був у відрядженні, і я пакувала речі не лише для себе, а й для свого сина. Для нього ця подорож була не первина. Він уже їздив зі мною в Донецьке на допити в справі Руденка і, мабуть, уявляв цю подорож подібною: доведеться нудьгувати за шахами, розглядати нецікаві журнали, а як стане нестерпно — пускати паперові літаки в кабінеті слідчого Наговіцина. Добре, що там немає звичайного дефіциту на папір.

28 червня вранці приїхав із Сибіру Микола Горбаль. Я познайомилася з ним рік перед тим, коли він уперше за 6 років їхав на Україну у відпустку. Тепер його заслання закінчилося, і ми раділи подвійно. Мене тішило також, що хата не буде порожньою, якщо я все таки поїду. Тож я залишила його на своїй канапі відпочивати,

обклавшися віршами, за якими від дуже зголоднів у Сибіру, а сама бігала — до залізничної каси, до паспортистки, і ввечорі ми з сином уже сиділи в поїзді Київ-Донецьке. Того дня мені все таки видали паспорт з магічною печаткою про прописку, якої я чекала понад рік: від 18 травня 1976 року, після звільнення з табору. То був рік суцільної нервової шарпантини, принижень, погроз; і тепер, сидячи у вигідному вагоні на правах повноправного громадянина, я блаженно згадувала той рік перефразованими словами поета: «Этот год видал, чего не взвидят сто».

Нарешті все позаду, і я можу навіть тепер, після суду, заскочити, скажімо, в гості до мами: це зовсім недалеко, в сусідній Ворошиловградській області. Але ні, так зразу я не полізу знову в ту саму пастку: там знайдуть якийсь привід, щоб не пустити назад до Києва — не врятує й магічна печатка. Та й, зрештою, що таке паспорт, навіть із пропискою? Звичайний налігач, щоб тримати всіх на прив'язі. І все ж той папірець додає певности. Тепер і сина зможу віддати до школи: йому вже сім з половиною років, а він здобуває освіту по таборах та міліціях. А після суду поїду я краще до чоловіка в Світловодське.

З Донецького автобусом доїхали до Дружківки, розшукали районний суд і на 10 годину були на місці. Несподівано виявилось, що визначене для суду місце десь на околиці Дружківки, в червоному кутку Змішторгу, куди треба їхати трамваем. Отже, на початок суду ми спізнилися. Пізніше я довідалася, що це був початок шостого дня суду та що попередні п'ять днів не знав ніхто, навіть родичі підсудних.

У маленькому коридорі Змішторгу мене одразу обступило кілька незнайомих чоловіків і, оглянувши повістку, швиденько спрямували в двері праворуч. Я помітила, що особливо ретельно пильнують двері з лівого боку, напевно до того самого червоного кутка, в якому влаштували судову екзекуцію. За столами кімнати, через яку мене відпровадили до меншої, напівпорожньої, жінки шелестіли паперами, клацали провінційними рахівницями і з ледь прихованою цікавістю поглядали на приїжджих незнайомих.

У кімнаті свідків нас було троє — тих, що чекали своєї черги. Я одразу познайомилася з чоловіком і жінкою, що були вже там, свідками в справі Тихого — Береславським із Дніпропетровського і викладачкою Донецького університету Бухаріною. Чекати довелося недовго, мене покликали давати свідчення.

Кімната, в яку мене привели, зовсім не нагадувала тих судових заль, які мені доводилося бачити. Невелика кімната зі сценою праворуч від дверей, на сцені сидить, як я догадалася, склад суду і лежать томи судової справи (з тридцять томів), перед сценою, ближче до дверей, — трибуна для свідків, за яку мені сказали одразу стати. Хто сидів рядами в залі, я не могла бачити, бо була

обернена спиною до залі. Зауважила тільки, що сидять лише ззаду, а передні ряди — порожні і напівпорожні. Не побачивши ніде підсудних, я трохи розгубилася і відчувала цю розгубленість під час усього допиту.

На перше, традиційне питання, чи знаю я підсудного Руденка, відповіла, що як письменника знаю давно, що читачі в бібліотеці, де я працювала, часто брали його романи «Остання шабля» і «Вітер в обличчя», які були дуже популярні серед молоді. Суддя не давав мені відповідати докладно: його цікавив інший аспект знайомства. Розбираючи епізод Руденкового звинувачення в зберіганні моєї заяви про зречення радянського громадянства, суддя весь час схиляв мене до ствердження, що цей документ я дала Руденкові, а я старалася підкреслити, що заява була адресована Гельсінкській групі, і мені було й є байдуже, хто саме з членів групи дістав її від мене. Коли суддя звернувся до Руденка, чи маєякісь запитання до свідка, я почула за своєю головою голос Миколи Даниловича. Виявляється, замість лави підсудних, залишили другий ряд крісел для Руденка і Тихого та солдатів з конвою, що сиділи між ними по обидва боки.

Повернувшись на звернений до мене голос, я одразу ж дістала зауваження від судді, що я, мовляв, зневажаю суд, відвертаючись від нього. Я обернулася впівоберта і відчула ще більшу незручність свого становища.

Микола Данилович сказав, що на попередньому слідстві він помилився, вказавши, що заяву Рубана дружина передала йому через мене. І вибачився, хоча, як він підкреслив, цей пункт із звинувачення зняли. Річ у тім, що під час допиту в Донецькому я заперечила це його свідчення, і він, делікатний і добрий Микола Данилович, не забув навіть у такій ситуації вибачитися.

На цьому допит закінчився, і я змогла побачити серед кількох десятків чужих людей кілька знайомих (Руденкову дружину Раю, Івана Кандибу, Бердника) і сіла поруч з ними.

З протилежного боку в тому самому ряду, де сидів Руденко, я побачила між конвоїрами Тихого й одразу проїнялася до нього симпатією: зморшки біля його очей були наче промінці, що йшли від цього зрівноваженого, статечного чоловіка.

Дуже неприємне враження залишилося від свідчень Бухаріної, яка добре вписувалася в атмосферу натренованої публіки. Натомість поява спізненого Лук'яненка, його розважність, неквапливість, сама козацька постава на якийсь час розірвали ту суцільну завісу сліпої ненависти, якою старалися огорнути інтелектуалів Руденка і Тихого.

Як вони витримували стільки днів таке нервово напруження, зберігаючи зовнішній спокій! А на ніч їх возили з Дружківки воронками аж до Донецького і вранці знову так само привозили. Це

була безжальна, немилосердна розправа, що топтала саме поняття про співчуття і не щадила ані старенької матері Олекси Тихого, ані змучених дружин та сестри Руденка.

До речі, в готелі, де ночували всі учасники суду, для мене вже місця не було, і Рая Руденко з зовицею Таїсою взяли мене з сином на свої ліжка. У сусідній кімнаті ночували Кандиба з Лук'яненком і Бердником, і ввечорі ми ще зустрілися та разом повечеряли.

Другого дня я вже не змогла потрапити до судової залі, а Лук'яненка забрали до міліції і відправили додому. Атмосфера в суді й біля суду була така гнітюча, що тяжко було витримати. Навіть на вбиральні у дворі почепили свіжий напис про заборону заходити стороннім.

Першим не витримав ролі безсилового спостерігача на цьому кривавому спектаклі Олесь Бердник — поїхав у село до батьків. Після нього ми з сином та Іваном Кандибою поїхали до Світловодського, щоб відвідати у відрядженні мого чоловіка і заглянути до історичного Батурина. Мене весь час супроводжувало відчуття провини перед Раїсою Руденко, яку ми залишили саму — тендітну, беззахисну і відчайдушну — проти непробивної стіни ворожости, якою відгородили її від чоловіка.

Тепер їхнє становище вирівняли: вона ув'язнена в жіночому політичному таборі в Мордовії, а він — в одному з уральських чоловічих. Чи дадуть їм ще зустрітися на цьому світі? Це залежить і від кожного з нас: якщо ми оберемо для себе найлегші ролі — спостерігачів — напевно не дадуть.

Чи не до нашого сумління звертається поетичними словами Ліна Костенко у вірші «Бройгель. Шлях до Голгофу»? —

То ж не була вузесенька стежина.
Там цілі юрми сунули туди.
І плакала Марія Магдалина,
що не подав ніхто йому води.

Спішили верхи. Їхали возами.
Похід розтягся на дванадцять верст.
І Божа Мати плакала сльозами —
та допоможіть нести ж йому той хрест!

Чи ви не люди?! Що за чудасія,
дають старцям, підсаджують калік.
А тут же йде, ну, добре, не Месія, —
людина просто, просто чоловік!

Юрма гуде, і кожен пнеться ближче.
Хтось навіть підбадьорює: терпи,
вже он Голгофа, он Череповище! —
хрущали під ногами черепа.

Сказати б, зброя, це хіба єдине?
Так щоб зробили стражники юрбі?
А в юрмах тих малесенька людина
тягне хреста важкого на собі.

І хоч би хто! Кому було до того?
Всі поспішали місце захопить.
Воно ж видніше з пагорба крутого,
як він конає, як він хоче пить.

І він упав. І руки аж посиніли.
Тоді знайшовся добрий чоловік:
наморений, ідучий з поля Симон,
що йшов додому, в протилежний бік.

Коли ж звершилась вся ця чорна справа
і люди вже розходилися ті, —
от парадокс: заплакав лиш Варава,
розбійник, не розп'ятий на хресті.

Чи пожалів чи вдячен був Пілату,
чи втямив, темний, раптом щось нове:
що Божий Син таки іде на страту,
а він, розбійник, — він таки живе.

■
Розповідаючи про свої зустрічі з Євгеном Сверстюком у збірці його вибраних творів (видавництво «Сучасність»), його знайома Раїса Роснянська зауважує, що вона ходила в гості до Євгена Олександровича у маленьку кімнату редакції «Ботанічного журналу», як на свято.

У мене було багато зустрічей з ним, буденних і небуденних, і кожна лишила відчуття свята. Ми зустрічалися в редакційній кімнатці «Ботанічного журналу», і в тісних кутках, де він поневірявся, не маючи житла, в затишній хаті на Русанівці, де він оселився з родиною перед арештом, і в простій сільській хаті його матері в селі Сільце на Волині, коли він читав для матері Франкового «Мойсея», і в переповнених аудиторіях, де він виступав промовцем, і над розкритим льохом у Василькові, де лежала вбита художниця Алла Горська. Востаннє — двічі — ми бачилися на судах: спершу на моєму, куди його привезли за свідка звинувачення, а вдруге — на його суді, коли за трибуною свідків стояла я, а він сидів на тій самій лаві, що й я місяць перед тим. І суддя був той самий — Дишель. Правда, ця, вже дійсно остання зустріч

продовжилася ще на кілька хвилин: нас везли від приміщення обласного суду до тюрми на Володимирській вулиці — тим самим воронком, і ми навіть обмінялися ще кількома словами. Зокрема, я повідомила йому, що Дзюбу вже засудили і дали йому п'ять років. Про це я довідалася випадково під час судової перерви від одного з конвоїрів, який так само пильнував на лаві підсудних Євгенового друга і колегу, літературного критика Івана Дзюбу.

Мені важко зупинити свою пам'ять, а тим більше розповісти про якусь із тих численних зустрічей, тим більше передати зміст розмов, які творив Євген Сверстюк під час тих зустрічей. Його мова і змістовністю і навіть голосом нагадувала тихий, але впевнений і глибокий потік, який тече собі своїм руслом, хоч і що там діялося б навколо.

Євгена Сверстюка хотілося бачити завжди: на Хрещатику з'явилися херсонські кавуни — як не зайти до Інституту ботаніки з таким гостинцем? — Євген їх любить, як дитина. Десять загублено душевну рівновагу — треба зайти до нього або подзвонити і зустрітися де за кавою біля хрещатицького конвайєра. Він не питатиме, що в тебе за гризоти, і сповідатися перед ним не мушиш, — але глибока мудрість його погляду, сумовита людяність і розважність вгамують твоє розхитане сум'яття нервів.

22 травня 1967 року, приголомшені тим, що сталося біля пам'ятника Шевченка (брутальне втручання міліції, стихійна демонстрація протесту до ЦК партії, що закінчилася звільненням заарештованих того вечора) — усе це так переповнювало нас, учасників тієї надзвичайної події, — ми з Миколою Плахотнюком мусіли поділитися враженнями з кимось, хто зрозуміє нас і наші почуття. Тож без жадних сумнівів ми пішли до будинку педінституту на вулиці Франка і, не вагаючися, постукали о 3 годині ночі в грубезну інститутську стіну, за якою тоді жив Євген Сверстюк. І розповіли йому про ту подію, не чекаючи ранку.

2 грудня 1970 року, довідавшись, що щось недобре сталося з київською художницею Аллою Горською, найпершою людиною, яку я зважилася потурбувати своєю тривоگوю, — був Євген Сверстюк. Ні він, ні я не припускали, що Аллі Горської нема живої; якби хтось висловив таке припущення, ми хіба посміялися б з нього. І все ж Євген Сверстюк, не роздумуючи, якось владнав свої справи на роботі й одразу поїхав зі мною до Васильєва шукати Аллу Горську. А становище його на роботі було таке хистке, що для погрому бракувало хіба зачіпки. А 80-річна мама Євгена Сверстюка була в цей час у сусідньому з Інститутом ботаніки Володимирському соборі, і Євген мав забрати її звідти під час обідньої перерви. А вдома була дружина з півторамісячною донькою, які чекали після роботи його допомоги. Та він кинувся на допомогу Аллі Горській, ще не знаючи, що їй уже ніщо не допоможе...

Мені пощастило першій розшифрувати хвилясті лінії нерозбірливого Сверстюкового письма, передруковуючи його статті «Котляревський сміється», «Собор у риштованні», «На мамине свято». «Собор у риштованні» я й до редакції журналу «Вітчизна» послала після передруку сама, на прохання Євгена: його тоді не було в Києві.

У редакції «Вітчизни» Сверстюкові сказали, що про «Собор» Олесь Гончара написано вже багато, і не надрукували. Хоч і не повернули авторові. Проте, як виявилось через два роки, стаття лежала в редакційному портфелі не тому, що чекала своєї черги на друк, а тому, що редактор «Вітчизни» Лисенко чекав слушної нагоди, щоб передати крамольну рецензію на крамольний роман — фаховим керманичам від літератури — слідчим КГБ. Так він і зробив на початку 1972 року, і той примірник разом з вилученою в мене чернеткою та авторським машинописом ретельно підшили як до Сверстюкової, так і до моєї справи.

Протягом усього мого слідства інкриміновані твори Євгена Сверстюка («Собор у риштованні», «На мамине свято» і «Котляревський сміється») кваліфікували як наклепницькі твори, тобто такі, причетність до яких передбачає ст. 187¹ КК УРСР (максимум три роки таборів загального режиму). Але це зв'язувало кагебістам руки, суперечило їхній головній настанові: «лучше перебдеть, чем недобдеть». І перед закриттям моєї справи слідчий Сірик ретельно виправляв в протоколах, що стосувалося творів Євгена Сверстюка слово «наклепницький» на «антирадянський». А це вже розширювало їхні можливості до 7 + 5 таборів суворого режиму. Я ж згадала при цьому анекдотичну розповідь про свого університетського викладача курсу літератури народів СРСР. Після лекції про Якуба Коласа він сказав студентам виправити в конспектах «Якуб Колас» на «Янка Купала».

Упорядник «Вибраного» Євгена Сверстюка Іван Кошелівець говорить про нього в передмові:

«Сверстюк має благословенний дар, який літературознавця і критика робить майстром: він уміє знайти невловну паскалівську точку, змінну для кожної доби, з якої в конкретних історичних обставинах найкраще видно літературну постань чи явище. І виходить у нього це так природно, що читач, сам того не помічаючи, стає на ту саму точку і до кінця лишається в полоні авторової логіки».

Оце вміння знайти відповідну точку чи кут бачення і повести читача в полоні своєї логіки властиве не тільки Сверстюкові-критику, а й Сверстюкові-ораторові. Його спокійна, без патосу мова — чи то доповідь про Шевченка або Симоненка, чи виступ над могилою Алли Горської — захоплювала слухачів саме глибиною роздумів і образністю, властивою Сверстюкові більше, ніж будь-кому з його сучасників.

Характерна для Сверстюка також іронія, часом їдка іронія. Якимось він висловив своє здивування: «Часто люди чіпляють у своїх помешканнях портрети Гемінґвея. Але чомусь я ніколи не бачив, щоб хтось почепив портрет Любомира Дмитерка. Дивно. Він же красивий мужчина».

Розповідають, що в таборі адміністрація тяжко боролася з незвичною гідністю в'язня Сверстюка. І не причепишся: не сквернословить, ввічливий, а відчуваєш свою ницість перед ним. Одного разу черговий офіцер прийшов до барака, щоб забрати Сверстюка чогось там до начальства. Сверстюк сидить і, як завжди, не встає струнко при появі представника адміністрації. Офіцер почав повчати невихованого в'язня, що, мовляв, культурні люди встають, коли хтось входить до кімнати. Сверстюк не огризается, слухає. Прийшли до кабінету начальника. Сверстюк біля порога привітався, доповів, що він — в'язень такий то, як належить за формою. Начальник сидить мовчки. Тоді Сверстюк повернувся до чергового наглядача і так чемно, з усмішкою говорить: «Бачите, не завжди культурні люди встають, коли хтось заходить до кімнати».

Після сімох років пермських таборів суворого режиму Євген Сверстюк відбуває 5-річне заслання за адресою: 671510, Бурятская АССР, пос. Багдарин, ул. Жданова, 63, кв. 2. У мене є засланська фотографія, на якій Євген Сверстюк — багдаринський тесля — з сокирою. Голова сива. І зморшки на обличчі — як сліди сокири.

У числі 4-5 «Сучасности» за 1982 рік є стаття-спогад Сверстюкового товариша-в'язня Якова Сусленського про табірну творчість Євгена Сверстюка, в якій подано чимало художніх переказів Сверстюка, зроблених у таборі. Але я хочу навести один вірш з цього самого числа «Сучасности» (цикл «Поезії»):

— Най заносять вітри — довіку
Того спогаду мені стане
Миготіли зелені віти
Залітав у щілину вітер
І безтямно цвіли каштани
В тому місті мій жар і попіл
І останній мій слід, як вирва
Де ви — любі, рідні, кохані?
Клаптик неба, Софійські бані
Плин юрби — і під серцем прірва...
Ось і мить перехресних вулиць
Зупинилась, мов кадр мовчання.
Хтось пізниться кудись — зігнувся,
Хтось зирнув — воронок — сахнувся...
Все буденне, чуже, звичайне.

В лиховіснім розгоні в прірву,
В антисвіт до сліпої феї!
А навколо весняна повінь
Вирувала, котила грмін
Може так, як у день Помпеї.

«У БЕЗКОНЕЧНІЙ ЧЕРЗІ»

Призабуті сторінки історії Львова

Юрій Старосольський

Ми знаємо, що Львів — Лева Город — історична й формальна столиця Галицької Землі. Знаємо також, що Львів був, але не такі певні, чи є й тепер, центром окремих ділянок життя українського населення Галичини, в якому збігались і з якого випромінювали головні статичні й кінетичні, як можна так висловитися, вияви того життя. У Львові народжувались і формувалися суспільні ідеї в головах провідних одиниць і груп і йшли у Галицьку волость, до міст і містечок, а далі в село. І навпаки, те, що народжувалося у цих містах, містечках і селах країни, як вияв громадського життя, йшло до столиці, там сприймалося, можна сказати — фільтрувалося і звідти ширилося по країні. Це було логічне й конче: у Львові були центральні організації, від Святоюрської Гори і політичного проводу починаючи; там були в найгустішому скупченні керівні постаті й організатори; там були відповідні заклади, друкарні й засоби комунікації, видавництва тощо.

Саме через Львів пішов у Галицький край Шевченків геній; там, у Духовній семінарії народжувалася «Русалка Дністровая» і зійшлася «Руська трійця»; там був осідок і місце народження Головної Руської Ради; там запало історичне рішення Першого листопада 1918 року, і звідти пішов славний наказ у край. А опісля, під Польщею, там були всі головніші центральні установи українського життя.

Подивімося в Енциклопедію Українознавства або, наприклад, в альманах «Наш Львів» у сімсотліття заснування города: там знайдемо потвердження нашої думки. У вступі до «Нашого Львова» Шлемкевич писав (стор. 15): «із сіл ми поверталися до нашого, нашим королем заснованого Львова»... «Ми йшли до Львова, як до

неминучості, як до призначення... Ми йшли до нашого міста, як до зосередження волі і сили... І всюди, куди сягало проміння Львова, була Західня Україна».

У тій таки Енциклопедії чи в «Нашому Львові» і в інших джерелах читаємо про ділянки громадського життя, що мали там свої центри, які визначали характер українського Львова: про політичні, економічні, наукові, шкільні центральні; про мистецький, музичний, ремісничий, навіть інколи спортовий Львів. Але якось, неначе присипане попелом забуття, а може, тому, що не було воно дуже близьке тим, хто тепер відтворює в літературі історію Львова часів під Польщею,десь губиться одне суспільне явище цього міста, яке, можна сказати, було у великій мірі львівським буднем і напевно надавало йому, тому будневі, певного характеру.

У львівському щоденнику «Діло» відбита його хроніка під багатомовним заголовком: « У безконечній черзі».

Що він значив, цей заголовок? «Діло», як зрештою й інший щоденник, «Новий час», — звітувало постійно, так би мовити, з журналістичного обов'язку, про політичні судові процеси проти українців, які відбувалися у Львові й інколи також поза Львовом. Цих кримінальних політичних процесів стало так багато і були вони такі часті, що справді творили «безконечну чергу». Доповнювана репортажами про арешти, вона стала постійною рубрикою наших газет, яку читала українська громада: читала, переживала, реагувала патріотичним гнівом, почуттям національної кривди від польського окупанта. Адже підсудними в цих процесах були здебільшого молоді українські люди, інтелігенти, робітники, студенти, селяни, інколи священики... — усі безсумнівні патріоти, завзяті, відважні, що клали життя своє на терези; може, були вони романтики, може, нерозважні. Але були вони дітьми українського народу, що вірили в Україну, прагнули її волі і готові були страждати за неї.

Я добре пригадую т. зв. «Львівський процес Бандери й ін.» і спокійні слова обвинувачених. Бандера: «Я є член ОУН... я дав наказ виконати атентат...» Янів: «Я не хочу боронити свою особисту волю, хоч яка вона для мене цінна... бо я визнав свій світогляд... який знає боротьбу — на шляху до реалізації моєї віри...» Або Стецько: Змістом мого життя є й буде вільна Україна». Вони признавалися, що належать до ОУН, хоч судові докази на це були непевні, і говорили не на патріотичному вічі, де їм не загрожувала небезпека, а перед польським судом, чекаючи певної кари, що могла бути смертю або довгими роками тюрми.

Українська громада відчувала це своїм українським серцем. Вона слідувала за процесами й арештами та вироками. А було їх так багато, що вони ставали буднем українського Львова: буднем, але ніколи не збуденнілим, завжди живим, хвилюючим.

Так стали вони щоденним типовим явищем українського Львова тих двадцяти років під Польщею. У цих політичних процесах вирішувалася доля української молоді, а в ній же, в цій молоді, була майбутня доля українського народу. На мою думку, історія Галичини, а зокрема Львова, була б далеко не повна без тієї історії, що крилася під заголовком «У безконечній черзі» газетного звітодавця. Емоції, які живуть у народі роками, а то й десятиліттями, лишають свій довгий слід в історії даного народу.

Яка була генеза цього ланцюга політичних процесів у Львові під Польщею? Треба наперед сказати, що вони були органічно пов'язані з діяльністю нелегальної Української Військової Організації (скорочено УВО) за двадцятих років Галичини під Польщею й Організації Українських Націоналістів (ОУН) — за другої половини того десятиліття. Але саме УВО дала початок усьому. Її організаційний початок припадає на 1920 рік, правдоподібно на липень, хоч не маємо формальних документів на визначення точної дати. «Приказ УВО ч. 1», опублікований у Празі 2 вересня 1920 року, треба вважати першим джерельним доказом, що УВО тоді вже діяла. Але не ця дата тут важлива, а скорше той факт, що УВО була створена колишніми старшинами Січових Стрільців як спадкоємець українських збройних сил для продовження опору, хоч іншими засобами і під чужим режимом. Спочатку УВО мала бути (і була) всеукраїнською, непартійною, можна сказати, національною армією в підпіллі. Так і увійшла вона в історію і в свідомість галицької української громади. Можна сказати, що це було однією з причин позитивного ставлення української громади до УВО, а слідом за тим й уваги до наступних процесів.

Очевидно, ці політичні процеси відбувалися по всій Галичині, по містах в яких були т. зв. окружні суди, тобто суди вищої інстанції (над повітовими й городськими), при яких діяли (до 1934 року) суди присяжних. Але найчастіше й найбільш історично визнані процеси відбувалися таки у Львові. Вони були політичними подіями галицької столиці. Були великі, голосні, а поміж ними численні менші, не сенсаційні, але з підсудними, які були членами української громади, часто батьки, сини, дочки, брати, сестри, друзі мешканців Львова.

А крім самих процесів, у ще більш безконечній черзі тривали арешти українців з різних нагод. Наші часописи «Діло», «Новий час» намагалися вести хроніку й арештів, але в дійсності ледве чи могли вони зафіксувати всі випадки. Зате таким примітивним комунікаційним засобом, як переказ з уст до уст, ширилися вістки про арешти по Львову і створювали відповідний настрій. А по канцеляріях наших адвокатів, цілої групи їх, які постійно боронили наших політичних в'язнів, висиджували сумні, похилені матері, просячи допомоги для своїх дітей. Скільки таких матерів і батьків

перейшло через одну тільки канцелярію адвоката Старосольського, з якою я був зв'язаний! Чомусь особливо дві закарбувалися в моїй пам'яті: мати трьох синів Качмарських — Володимира, Романа та Євгена (Генка). Вони сиділи в тюрмі, причетні до якоїсь справи або й ні, але майже завжди, коли тільки ставалася якась бойова акція УВО чи ОУН або якась подія, що вимагала від поліції забезпечитися від — як їх звали польські власті — «небезпечних» елементів. Тоді вони, усі три або один чи два з них, опинялися в арешті. Їх батько, шевський майстер, що важко працював і був з тих, що не тільки латали, але й шили нові черевики, жив з родиною в кам'яниці (здається на вулиці Вишневецьких), яку польська поліція називала «под копулкон», бо вона мала на даху малу копулю.

І друга: мати Юрка Дачишина, того, що за участь в нападі на поштовий віз під Бібркою 1930 року був засуджений на кару смерті. Володимир Старосольський був його оборонцем і після вироку вніс касаційну скаргу до Найвищого суду в Варшаві. В моїй пам'яті постать Юркової матері, що сиділа в кутку нашої канцелярії, коли ждала на телеграму з Варшави про вислід цієї касації. Я досі бачу її материні очі, що дивилися з болючим запитом у мої, коли я відбирав телеграму. Як можна було сподіватися касацію відкинено, тобто вирок смерті потверджено. Опісля президент держави помилував Юрка, замінивши йому смертну кару на двадцять років тюрми. Сьогодні він живе в Чикаго.

Годі зупинятися на хронології усіх політичних процесів, які відбувалися у Львові. І це не моє завдання. Воно радше в тому, щоб показати, який вплив мали ці процеси й арешти на українську громаду Львова, й довести тезу, що вони були інтегральною й органічною частиною українського Львова під Польщею.

Хочу тут згадати найбільш голосні і, сказати б, драматичні бойові акції та їх наслідки у судових процесах.

Ось перша бойова акція у Львові: в неділю, 25 вересня 1921 року Степан Федак виконав замах на польського воеводу Грабовського. З воєвудою в авті сидів голова держави Пілсудський, але поранений був тільки Грабовський.

Степан Федак, «Смок», чотар УГА, був сином відомого адвоката і громадського діяча, в родині якого активний патріотизм мав велику силу. Може, було в тому якесь логічне пов'язання, що одна з його дочок, Оля, Смокова сестра, була одружена з полк. Коновальцем, головою УВО й ОУН, а друга, Іка, з полковником Мельником, наступником Коновальця. Епілог справи Федака відбувся у Львові від 23 жовтня до 18 листопада 1922 року перед судом присяжних. Підсудними були молоді люди, переважно колишні старшини української армії. Тоді виступили на їх оборону українські адвокати Львова, в тому числі вперше група тих, що впродовж майже двох наступних десятиліть були постійними

оборонцями на політичних процесах у Львові. Процес був демонстрацією українського невизнання польської окупації, юрисдикції польських судів і протестом проти різних форм насильства окупанта над українським населенням.

Можна добре уявити собі, що ця демонстрація і пов'язання головного підсудного зі славетною українською родиною Львова, зробили процес тим більше сенсаційним. Степан Федак дістав шість років тюрми, інші по два з половиною роки.

Того ж 1922 року епілог іншої бойової акції струснув Львів. Тут судив польський воєнний суд двох учасників партизанського рейду групи п'ятдесятьох бойовиків під командою колишніх чотарів УГА Мельничука й Шеремети по подільських повітах Галичини. Два підсудні — Крупа й Луцейко — були засуджені на смерть; їх страта була однією з тих подій, що глибоко хвилювали патріотичні почуття Львова й усієї Галицької країни.

1924 року т. зв. «Летюча бригада» УВО виконала два напади на поштові транспорти з грішми під Калушем, а 1925 року на Головну пошту у Львові. Усі три закінчилися судами у Львові; учасники дістали від двох з половиною до вісьмох років тюрми.

16 жовтня 1926 року члени УВО, на знак протесту проти польонізаційної політики, вбили у Львові куратора шкіл Собінського. Треба сказати, що ця акція викликала в українській громаді складну реакцію: розуміння мотивів, але й обурення, якщо мова про моральний бік вчинку. Але коли дійшло до процесу і на лаві підсудних опинилося 17 молодих людей, у тому числі й дівчата (зокрема два брати і сестра Вербицькі), до того ж було очевидне, що доказів вини справді не було (особливо щодо обвинувачених Атаманчука й Івана Вербицького), процес став громадською подією з патріотичним підґрунтям. Цей процес відбувався двома наворотами: у 1928 і 1929 роках, бо перший вирок був скасований Найвищим судом у висліді відклику оборонців.

Обох головних обвинувачених засуджено в першому процесі на кару смерті; за другим разом страту змінено п'ятнадцятьма роками ув'язнення Вербицькому і десятьма Атаманчукові. Довготривалість і повторення процесу, постійна численна участь між публікою громадян, особливо молоді, зробили його, може, найбільш «громадським» в історії українського Львова під Польщею. В ім'я історичної правди треба додати, що вбивство куратора Собінського було ділом двох зовсім інших осіб (один з них загинув пізніше в бою з КГБ в Галичині, а другий помер недавно в Канаді).

Хочу згадати два процеси як епілог акцій 1929 року. Перший, не надто поважний і навіть подекуди компромітуючий організацію, — це напад на листоношу з метою відібрати йому готівку (т. зв. «екс», тобто експропріяція). На мою думку, акція була запланована невдало і виконана по-аматорськи. Загинув бойовик Любович, а

поліція зловила в утечі Романа Мицика (тепер поважаного громадянина в Чикаго). Але особливість процесу, який був наслідком цієї бойової акції, полягала в тому, що це був перший процес у Львові в т. зв. новому наглому справуванні, в якому передбачувано кару смерти за всі вчинки, карані нормально за кодексом тюрмою від 6 місяців угору. Мицикові загрозувала кара смерти, проти якої не було відклику і яку виконувано негайно. Романа Мицика міг врятувати тільки документований доказ, що йому не було ще 21 року життя, а такого документу — метрики, не мав він можливості дістати протягом наглого суду. Я добре пригадую нервові шукання метрики, аж пригадали ми, що ходив він до гімназії («Головної») у Львові, і там ми знайшли виказ його дати народження. Він дістав сім років тюрми і відбув кару повністю.

Другим голосним процесом того часу був т. зв. «Східних торгів» проти Рома Біди й ін. Йшлося про бомбовий напад на урядові польські міжнародні «Торги» у Львові, які мали на меті пропагувати зростання польської індустрії, зокрема в східних областях, тобто в Галичині. Проти такого пляну виступила УВО. Сьомого вересня 1929 року вибухнули підкладені бойовиками бомби: одна в будинку дирекції «Торгів», друга, запальна, на головному дворці, а третя недалеко від площі торгів у т. зв. Стрийському парку.

У висліді, очевидно, не передбаченому організаторами, 17 молодих людей, у тому числі двоє дівчат, стало перед Львівським окружним судом. Процес тривав три тижні (травень-червень 1930 року). Романа Біду засуджено на кару смерти, яку президент замінив на досмертне ув'язнення; учасників засуджено на 4, 3 і 2 роки, кількох виправдано.

Ледве пролунав цей процес у Львівській громаді, як прийшла вістка про напад боївки ОУН на поштовий віз під Бібркою 30 липня 1930 року. Загинув там Гриць Пісецький. Тому що він мав на собі під цивільним убранням пластовий однострій (він мав їхати до табору на Соколі), поляки взяли це за безпосередню причину, щоб ще тієї ж осени заборонити Пласт. Карний процес відбувся наступного року у Львові, т. зв. справа Богдана Кравцева й ін. (судові справи звичайно називано формально по першому, головному підсудному). Учасника нападу Юрка Дачишина засуджено на страту. Президент замінив її на 20 літ тюрми. Кравців, відомий уже поет, пластовий і студентський та політичний діяч, Зіновій Книш, Юрко Дачинин й інші, були відомі і популярні між львівською молоддю громадою. Тому й їх справа відбилася голосним відгомном у краю, особливо у Львові.

Прогомоніли у Львові такі бойові акції, як убивство комісара поліції Чеховського 1932 року, ніколи не викрите і без судового епілогу, потім процес «конгресівців», тобто шістьох учасників Конгресу українських націоналістів у Відні 1929 року.

І знову прийшов у цій безконечній черзі бойовий напад ОУН на пошту в Городку і його епілог: трагічно частий наглий суд у Львові, одна з найбільш болючих подій в історії нашого Львова.

В акції загинули два бойовики, Березинський і Старик, а перед судом стали: Дмитро Данилишин, Василь Білас, Маріян Жураківський і Zenon Коссак.

Це була драматична, а то й трагічна своїм перебігом розправа як зрештою і перебіг нападу. Данилишина і Біласа засуджено на кару смерти. Оскарження вироку наглого суду не було, виконано смертний вирок на подвір'ї славних Бригідок напередодні латинського Святого вечора, 23 грудня 1932 року. Дзвони катедри св. Юра й усіх українських церков Львова дзвонили їм на прощання. І молилася за них українська громада.

Згадаю ще два процеси.

Перед наглим судом у Львові став 30 жовтня 1933 року молодий студент Микола Лемик, який виконав замах на урядовця радянського консулята на знак протесту перед світом проти терору на Україні. Вирок — смертна кара, з уваги на молодий вік підсудного замінено на досмертне ув'язнення.

Була ще суто політична справа проти членів ОУН, т. зв. Львівський процес Бандери й ін. Перед судом стала сама верхівка ОУН: С. Бандера, В. Янів, Я. Стецько, Р. Шухевич та інші, разом 23 особи. Ми згадали вже цей процес раніше, коли була мова про відважні зізнання головних обвинувачених. Бандера і Мигаль дістали досмертне ув'язнення, п'ятеро інших по 15 років і т. д.

Це була справді «безконечна черга»: поруч з цими голосними відбувалися безнастанно менш голосні процеси проти українських людей. Голова УНДО, посол до парламенту д-р Дмитро Левицький, у промові в соймі 6 листопада 1934 року подав, що за самих тільки перших 10 місяців 1934 року було засуджено в політичних процесах 247 українців у сумі на 764 роки й 11 місяців ув'язнення і трьох засуджено на смертну кару.

Цей перелік судових процесів проти українських патріотів показує тільки одну сторону того, що відбувалося «у безконечній черзі» у Львові й усій Галичині. Ця безконечна черга процесів створила також доволі оригінальну громадську інституцію: групу професійних людей, які на тлі тих політичних процесів увійшли також в історію українського Львова під Польщею. Це наші адвокати, які, хоч жили зі своїх професійних зайнять, віддавали постійно свій час, зусилля, знання на службу оборони українських підсудних у політичних процесах.

Коли, вже на еміграції після другої світової війни, помер один з них, д-р Степан Шухевич, останній живий ще тоді, тепер теж уже померлий член тієї групи, д-р Лев Ганкевич, прощаючи його над

могилою назвав їх чотирьох: д-р Маріян Глушкевич, д-р Степан Шухевич, д-р Володимир Старосольський і д-р Лев Ганкевич. Ми можемо, в ім'я справедливости, додати до цих імен ще кількох, зі справжньою пошаною й подивом; принаймні двох: Михайла Волошина і Костя Паньківського, наймолодшого у тому гурті. Але ті четверо: Глушкевич, Шухевич, Ганкевич, Старосольський — були справді неначе постійною, хоч не офіційною, колегією оборонців. Їх було видно й чути на усіх значніших політичних процесах; вони разом плянували оборонну тактику і коли сходилися для цього в малій кімнаті в Окружному суді на вул. Баторія 3, — їх наради були zarazом прекрасною школою оборончої штуки, як і виявом глибоко патріотичного наставлення, співчуття до підсудних і якогось життєво-філософічного розуміння справедливости. Я мушу це сказати з власного досвіду, коли вже теж був допущений до оборони.

Хочу представити їх чотирьох, як репрезентантів громадської групи, що присвятила себе обороні підсудних українських патріотів. Мушу наперед сказати, що це була дуже своєрідна група чотирьох різних індивідуальностей. Їх єднала особиста приязнь і пошана, виплекана на спільному почутті професійного обов'язку, патріотизму й людяности, скріпленої довголітньою спільною боротьбою в судовій залі.

На мою думку, найбільш характерне і особливе в їх діяльності була обставина, що ні один з них не був, сказати б, партійним чи у вузькому розумінні слова однодумцем більшости обвинувачених у наших політичних процесах, особливо членів ОУН. Світоглядowo, може, за своєю вдачею, найближче стояв до бойовиків УВО й ОУН д-р Степан Шухевич, хоч, зрештою, не був формально пов'язаний з якоюсь політичною групою чи організацією. А інші?

Д-р Глушкевич, джентлмен старої «руської» дати, був радше тим, що в нас звали «москвофілрм», поетом й інтелектуалом. Ганкевич і Старосольський були формально соціал-демократами, своєю вірою, хочеться сказати, діаметрально-протилежні націоналістові типу Дмитра Донцова.

А проте, усі вони з безмежною щирістю, часто з очевидною батьківською любов'ю до молодих, робили все, що в їх силі, щоб полегшити їм тюремну долю, щоб боронити від кари. Думаю, що всі вони — а разом конкретно від Ганкевича і Старосольського — були противниками насильства і убивств як засобу політичної боротьби.

А проте, вони боронили тих, що вдавалися до насильства і вірили в нього. Бо боронили вони людину, яка мала законне і моральне право на оборону досвідченого адвоката; боронили вони українську людину, котра діяла в ім'я найвищої ідеї, що була для них спільною: добро української батьківщини. Вони виконували свій український обов'язок.

Може, від імени всіх цих оборонців, висловив це ясно Старосольський у промові на процесі молодого Лемика у Львові 1933 року, відданого до суду за замах на радянського консула (хоч убив тільки урядовця). Тоді демонстративно зголосилися до оборони мало не всі українські адвокати міста Львова. Суд їх не допустив, і взагалі не дозволив заторкувати політичних питань. Старосольський тоді говорив:

«Високий Трибунале! Устами вельмишановного Пана президента сказали Ви, що не можна говорити в цій справі про політичні kwestії. Постанова для нас є безконечно важна... справа є політична... У мотиві (вчинку) лежить цілий комплекс душевних переживань обжалованого... усе, що в нім наболіло, усе, що в нім накипіло, усе, що стихійно вклало йому зброю убивчу в руки. Тільки формально вчинок був наказом ОУН. А фактично, в глибині своїй, цей стріл своїм висловом був вислідом тої безконечно глибокої трагедії, яку переживають мільйони нашої нації. І не для демонстрації, а тому, що ми зрозуміли характер цього вчинку, незалежно від того, яка організація тут діяла, ми з'явилися в такім числі перед Високим судом. З'явилися, щоб дати свідоцтво правді, щоб сповнити той обов'язок, який лежить на українцеві-адвокатові, коли він є членом громадянства, суспільности».

А на іншому процесі — Біласа і Данилишина — він говорив про істоту батьківщини як джерело любови, про поняття батьківщини, яке народилося за французької революції, нової людської спільноти, що її творить загальна спільна воля... яка має право вимагати від усіх своїх членів найбільшого послуху... найбільшої посвяти... І говорив далі, що батьківщина вільна, державна, щаслива теж вимагає, щоб її любили, шанували, боронили, хоч вона вже сильна й не потребує нашої допомоги... Але... «батьківщина нещаслива, батьківщина в неволі, батьківщина, яка терпить, — це справді батьківщина, це є те величезне джерело любови, понад яку більшої і сильнішої немає і бути не може...»

Я думаю, що ця промова, містить неначе рефрен того, що тяжіло над кожним виступом нашої групи в обороні політичних в'язнів, хоч, може, висловлене іншими словами, а може, й не висловлене вголос. А коли мова про Старосольського, то тут і взірець його оборонного стилю.

Якщо говорити про їх стиль, цих політичних оборонців, то, очевидно, він був різний, залежно від їх вдачі, темпераменту, світогляду, може, життєвої філософії. У різних споминах можемо знайти їх характеристики. Хочу подати одну — Володимира Мартинця, з його книжки «Українське підпілля — від УВО до ОУН» (1949, стор. 242-243):

«Д-ра Глушкевича вживано тільки у важливих процесах і при найбільш обтяжених підсудних: перед його клієнтами найчастіше була примара шибениці... Цікаво, що цей великого стилю

оборонець, надзвичайний ерудит і знаменитий промовець, що без нього не обійшовсь жаден більший процес української бойової організації, був москвофілом. Він надзвичайно сумлінно готувався до розправи, в часі процесу був найнебезпечнішим противником прокурора, щось подібне до „тяжкої гармати”, що в найменш очікуваний момент розносила на шкamatтя всю побудову акту обвинувачення, був пострахом прокурорських свідків...

«Між д-ром Глушкевичем і д-ром Волошином стояла більш однорідна трійця — Ганкевич, Старосольський і Шухевич, але і між ними були різниці. Своїм стилем наближався до д-ра Глушкевича — д-р Лев Ганкевич. Передусім — це була „політична” людина, соціал-демократичний провідник і видавець часопису „Вперед”. І, як політична людина, вносив він найбільш з усіх оборонців „політикум” до судових розправ. Він не любив „братися в параграфах”, викручуючи їх на всі боки. Він ішов фронтовим наступом. Він не так боронив свого клієнта, як атакував ворожу державу, а підсудного представляв як героя-борця за волю, що його треба не судити й карати, але подивляти й шанувати так, як поляки шанують своїх подібних героїв. Кожна вогненна промова того ентузіаста була політичною маніфестацією... Тому... д-р Ганкевич надавався на оборонця підсудних настільки „засипаних”, що вони нічого не мали втрачати...

«Для такого підсудного скорше надавався д-р Степан Шухевич... Цей колишній отаман УГА — відзначався тим, що найбільш опікувався в'язнями поза розправою: він якнайскорше знайомився з призначеним йому підсудним, найчастіше його відвідував, цікавився тюремним побутом в'язня, постійно готовий до інтервенції перед судовою владою... А вже щодо процесового матеріалу, то опановував його і найскорше і до найменших подробиць — в часі судової розправи проводив оборону витримано і речево. Такі ж були і його промови — не „блискучі” але переконуючі.

«Посереднє місце між Ганкевичем і Шухевичем займав д-р Старосольський. Колишній старшина УСС, соціал-демократ за політичними переконаннями, недавній професор українського вільного університету в Празі, автор соціологічної праці про теорію нації... д-р Старосольський мав особистий „шарм”, що ним просто полонив своє оточення... (опускаю кілька похвальних, але не суттєвих для нас речень: — Ю. С.) Людина високої культури й освіти, ерудит на полі права, він і свої судові промови тримав на високому рівні у своєму стилі. Він не напастував прокурора, не атакував польську державу, він не кидав громів, ані не витискав сліз. Він надзвичайно зрозуміло й переконливо та при загальному сприятливому зацікавленні розвивав наукові теорії про перестарілість сучасного карного законодавства і його несприйнятність у конкретному випадку... Він атакував закон. І він мав успіх».

Це характеристика тільки одного автора, не фахового в процесовій техніці й знанні законів. Адже цей автор, один з близьких до Коновальця провідників УВО, сам був під судом, на якому боронив його Старосольський і домігся його виправдання.

Таких характеристик можна навести більше.

Трудно мені не додати чогось з особистих вражень, з власної обсервації.

Промови наших оборонців у відомих справах, зокрема оборонця Старосольського, були на терені Окружного суду у Львові своєрідними інтелектуальними подіями, які скликали до залі розправ польських і єврейських адвокатів, журналістів, навіть вільних судових урядників. Уже 1948 року в Мюнхені зустрів я колишнього польського прокурора з Познані. Він пригадав собі прізвище бо, як казав, ще за довоєнної Польщі на студійних семінарах для суддів і прокурорів давано як студійний матеріал касаційні листи до Найвищого суду адвоката Старосольського зі Львова. А вже в Америці, коли я працював у Конгресовій бібліотеці, прийшов до мене Ян Карський, поляк зі Львова, професор університету. Познайомився і сказав, що хоче, щоб я знав, що він, як студент права у Львові, з групою товаришів ліберально-демократичного (тобто не шовіністично «ендецького») напрямку, не зважаючи на перешкоди, почав відвідувати українські політичні процеси в Окружному суді у Львові, особливо слухати промов Старосольського. «Щойно там, — сказав він, — ми, польські студенти, побачили і почали розуміти українську проблему в Польщі. Ми були інколи засоромлені поведінкою польського уряду, поліції, суду...»

Суд чи прокуратура не завжди дозволяли на такі патріотичні маніфестації наших оборонців. Практика польської прокуратури, апробована судом, щоб конфіскувати нібито «протидержавні» своїм змістом статті у часописах, поширювалася також і на передрук судових промов наших оборонців у політичних процесах. Так, наприклад, була сконфіскована перша частина промови Старосольського на львівському процесі Бандери й ін. Тоді в часописах лишалися білі плями на місці конфіскованих статей. Але так було тоді в Галичині, що білі плями говорили до читачів своїм відсутнім змістом, своєю мовчанкою...

Стільки про цю групу наших адвокатів-оборонців у політичних процесах, так нерозривно зв'язаних з тим громадським явищем Львова під Польщею, що йому дано назву «У безконечній черзі».

Але вони, ці адвокати, не були єдиними оборонцями політичних в'язнів і засуджених. Були ще українські парламентаристи, члени польського Сейму й Сенату.

І знову характеристичне явище: вони були членами політичних партій, УНДО чи УСРП, проти яких одверто воювали члени ОУН,

інколим навіть стосуючи легкий терор. Але коли треба було помагати клопотаннями у Варшаві, перед міністрами, навіть посередньо перед президентом, наші парламентаристи не знали партій і груп, а заступалися за свою українську молодь.

Я висунув тезу, що ці політичні процеси були тісно пов'язані з щоденним життям Львова. І справді, якщо не було активного процесу, то були завжди нові арешти, тюрми, заповнені заарештованими. Українці були дослівно постійними мешканцями, наприклад, славних Бригідок, великої тюрми на Казимирівській вулиці, або, коли вже під судом, у тюрмі при Баторія, 3. Усі потребували допомоги харчами, інколи іншими речами.

Для того постав у Львові громадський Комітет допомоги політичним в'язням. Мені здається, що його засновником був сеньйор наших адвокатів д-р Степан Федак (батько того Степана — «Смока», що виконував атентат на воеводу Грабовського), але головою згодом був о. Куницький. Цей комітет, до якого, очевидно, належало багато громадян, дбав про те, щоб українським в'язням передавати додаткові харчі, тримати в'язнів на обліку тощо. Я пригадую з власного досвіду, як цінували в'язні ці посилки, як доказ, що про них, як говорилося, «на світі пам'ятають».

Заарештованим підсудним на вул. Баторія приносили навіть «теплу» страву в т. зв. «менажках». Це перетворювалося на демонстрацію українських дівчат, які йшли головними вулицями Львова т. зв. «гусаком» з «менажками», які вже були своєрідним символом і пригадували польській громаді Львова, що в її тюрмах сидять українські патріоти.

Не знаю, чи пам'ятає теперішня редакторка «Нашого життя» в Нью-Йорку Уляна Старосольська-Любович ту світлину на тлі пам'ятника Міцкевічу, на якій вона, ще учениця середньої школи, веде з «менажками» в обох руках довгий «гусак» (чергу) дівчат, теж з «менажками» до тюрми на вул. Баторія? Це була популярна світлина, вона багато говорила, була свідком львівського будня тих часів.

Я певний, що такий будень, позначений «безконечною чергою», був справді невід'ємною частиною історії Львова.

ЯКБИ НЕ ІДЕОЛОГІЧНІ КАЙДАНИ!

Іван Гвать

Слідкуючи за змістом центральної преси радянської України, можна помітити, що українські радянські вчені використовують кожную нагоду для того, щоб сприяти збереженню та вивченню історичних пам'яток матеріальної й духовної культури України. Для прикладу можна нагадати лист до газети «Літературна Україна», якого підписали сім відомих українських літераторів. В листі вони вказують на те, що багато пам'ятників української старовини — тут ідеться про архітектурні споруди — перебувають на межі цілковитої руїни. Винні в цьому не тільки, як пишуть автори листа, — «невихованість, недбальство» туристів та місцевого населення, але й організації, що відповідають за збереження цих пам'яток.

«Настала пора не лише бережливо, як святиню, охороняти кожную історичну пам'ятку, а й провадити на місцях серйозну дослідницьку роботу, більше випускати наукових, саме наукових видань, а не лише путівників, листівок і ювілейних значків».¹

Подібного змісту також стаття, опублікована на сторінках московської «Литературной газеты», в якій кілька українських учених виступають за збереження та розбудову «мальовничого кутка України» — садиби Качанівка на Чернігівщині, де часто перебували та зустрічалися такі визначні особистості українського та російського культурного життя минулого й поточного століття, як композитори Л. Н. Ревуцький та М. І. Глінка, письменники М. В. Гоголь та Б. Грінченко, художник І. Репін.² Таких голосів багато. Нагадаємо ще статтю в газеті «Комсомольская правда», в якій мова про незадовільне зберігання «рідкісних творів давньоруського мистецтва», колекція яких знаходиться у Вірменському соборі у Львові.³

Наявність таких голосів та закликів (їх є більше) має спільний знаменник: ідеться про свідомість того, що одним з важливіших засобів самовияву та життєздатности народу є плекання та дедалі глибше вивчення культури свого народу, його історії.

Під поняттям культури в універсальному значенні цього слова ми розуміємо сукупність всіх здобутків минулого та прагнень окремого народу в сучасному, прагнень до самопошани, краси й добра.

У цій справі чимало зроблено завдяки праці вчених УРСР. Протягом минулих десятиріч в Українській РСР опубліковано низку книжок, в яких висвітлено ту чи іншу ділянку культурного процесу України в минулому. Заслуги вчених УРСР у цій справі не слід

легковажити навіть тоді, коли здаємо собі справу з того, що сьогоднішня Україна перебуває в стані колоніальної залежності від Москви. Монументальне видання шеститомної праці «Історія українського мистецтва» та публікації з інших ділянок культури українського народу свідчать про корисну працю вчених радянської України. Одначе, як каже українське прислів'я «не роби себе солодким, бо тебе злижуть». Стосується це не так вчених, як передусім працівників радянської пропаганди, які, як правило, всі здобутки радянської системи без міри осолоджують. Вчені Української РСР дуже добре здають собі справу з того факту, що результати дослідження минулого України не такі великі, щоб ними хизуватися. Протягом шістдесятьох років існування радянської влади на Україні можна було зробити куди більше, якби не цензура та партійні директиви. Апаратникам, звісно, про культуру думати нічого. Правда, коли мова про видання наукових праць з історії російської культури — дійсність незрівнянно краща. Постійно друкуються книжки, які звеличують досягнення «генія російського народу». А як з українським народом? Він так наче б провінційний, як за часів Валуєва.

Та пора дати слово радянським ученим і заспокоїти упереджених: у цій статті не йдеться про «типову антирадянську пропаганду» якогось «буржуазного націоналіста» з кіл української еміграції. Хай говорять громадяни СРСР.

Ще 1964 року на сторінках «Українського історичного журналу» опубліковано листа до редакції, в якому говориться про потребу створення «Історії української культури». Автори листа — видатні дослідники української старовини О. С. Компан, Г. Н. Логвин, М. М. Ткаченко — пишуть:

«Відомо, що культура попередніх поколінь — це фундамент, на якому будується сьогоднішня культура... У наших бібліотеках читач знайде багато різних книг про культуру різних народів світу (і це добре), але він не дістане там фундаментальної праці про культуру українського народу. Таку узагальнюючу працю можуть і повинні створити радянські спеціалісти — мистецтвознавці, історики, етнографи та інші представники української культури й науки».⁴

Відтоді проминуло багато часу, але ніщо не змінилось. Синтетичної праці з історії української культури нема. Навпаки, замість дати вченим кращі можливості для наукових досліджень та їхньої публікації, науковців зацьковано. Хвилю масових репресій, що прокотилася Україною 1972 року, не можна забути. Жертвою цих репресій упали кращі представники української творчої інтелігенції. Багато з них заарештовано, багатьом «на волі» заборонено друкуватися, інших зацьковано чи «перевиховано». Хвиля «інтернаціоналізму» 70-их років підбила крила українській

науці в ділянці суспільних наук. Про те, як конкретно виявив себе «інтернаціоналізм» у житті України 70-их років, пише Юрій Бадзьо у «Відкритому листі до Президії Верховної ради Союзу РСР»:

«Сучасне історичне життя українського народу — це життя в умовах ідеологічного етноциду, політичної безправності, культурної вторинності, духовної незабезпеченості».⁵

Масивні русифікаційні заходи в УРСР зумовлюють зниження інтелектуального рівня загалу, передусім інтелігенції, та взагалі призводять до деморалізації українського громадянства. Зайве нагадувати, що це стосується і творчої праці українських учених. Юрій Бадзьо наводить різні приклади:

«Після першого випуску в 1972 році припинилося видання щорічника „Київська старовина“, який мав відновити дореволюційну „Киевскую старину“. Не вийшли твори Д. Яворницького, тритомник документів Кирило-Методіївського братства... Ще 1959 року було оголошено видання історико-етнографічного нарису „Українці“ — він так і не вийшов у світ».⁶

Ю. Бадзьо багато про що не встиг нагадати. Йому треба було поспішати, бо постійно загрожувала «допомога» від осіб у мундирах та шкіряних плащах... Приклади, що їх наводить Бадзьо, ми дозволимо собі дещо доповнити. 1971 року в Києві появилася перший випуск збірника «Середні віки на Україні». У ньому статті таких відомих авторів, як О. С. Компан, М. Ю. Брайчевський, Д. С. Наливайко та інші, присвячені питанням українського середньовіччя. У статті «Проблеми українського середньовіччя» О. Компан слушно підкреслює важливість вивчення цього періоду історії України:

«Потрібно знайти місце українського середньовіччя в загальному історичному процесі... Недослідженість цього питання стоїть на заваді з'ясуванню цілого ряду науково-актуальних проблем»⁷

До таких проблем автор зараховує, наприклад, питання українського Відродження, реформації та контрреформації — процеси, що свого часу значною мірою впливали на духовне життя українських земель. Тут ідеться про віддзеркалення цих процесів у культурній сфері.

«Культура українського середньовіччя, розвиваючись насамперед у якнайтіснішому зв'язку з культурою слов'янських народів... не була ізольована від культури інших народів, у тому числі й від народів Західної Європи...»⁸

Кінчаючи свою, якоюсь мірою програмову, статтю про місце й значення середньовіччя на Україні, О. Компан слушно зазначає:

«Вирішення цієї проблеми не лише збагатить наші знання з вітчизняної історії, але й покаже вклад українського народу в світову історію середніх віків».⁹

Наведені цитати свідчать не про «сухе констатування» кабінетного вченого; це заклик до розуму й совісти колег-учених та до всіх відповідальних за розвиток української науки.

Від появи першого збірника «Середні віки на Україні» минуло десять років. Наперекір обіцянкам про те, що вийдуть наступні випуски, протягом десятих років — мовчанка.

Така сама доля спіткала й «Український історико-географічний збірник», перший випуск якого появився 1971 року. Заплановано було щороку видавати чергові випуски цього збірника. Чого тільки не планували у галузі дослідження минулого України до 1972 року?! Ще 1965 року обговорювано на сторінках «Українського історичного журналу» потребу створення узагальнюючого атласу «Історії українського народу й Української РСР» у трьох томах. На підставі кількості голосів учених, які позитивно відгукнулися на проєкт створення такого атласу, можна дійти висновку, з яким захопленням хотіли вони заходитися коло цієї праці. Але атласу нема й донині. Хіба ж забули? Ні, інші заглушили ініціативу й охолодили запал учених!

Голоси про потребу вивчення історії української культури попередніх віків чути не тільки з кіл українських учених. Для прикладу нагадаймо заклик, що його висловив російський учений, світової слави дослідник літератури доби Відродження Ілля Голеніщев-Кутузов. З радянських авторів він був першим, хто порушив питання вивчення процесів гуманізму на Україні. Без такого вивчення, твердить він, неможливо, між іншим, збагнути вияви гуманізму в Росії:

«Ми вважаємо також, що треба повернутися до правильної оцінки значення України та Білорусі як переносниць західньої літератури й освіти для Московської Руси... Корені блискучої російської культури часу Просвітництва сягають до 17 і 18 століть. Цю епоху, яка підготувала розвиток творчої думки в Росії, треба було б назвати „російським Передвідродженням”. Її неможливо охопити й зрозуміти, не вивчивши спочатку українського гуманізму. Західня Русь була основним центром, трансформатором, переносником західньої літератури протягом довгого часу; вона була також лабораторією російського вірша».¹⁰

І. Голеніщев-Кутузов вважає, що треба передусім розпочати дослідженням літератури Західньої України від кінця 15 до початку 17 століть. Таких досліджень досі не було. У зв'язку з незадовільним станом цих досліджень автор дещо іронічно трактує радянські видання з історії української літератури згаданого періоду:

«Якщо ми звернемося до історії української літератури останніх десятиріч, то можна подумати, що від другої половини 15 до кінця 16 століття в західньоруській літературі нічого не відбувалося.

Більше як сто років, — якщо вірити літературознавцям, — український народ спав непробудним сном, як Ілля Миромець у Київських печерах».¹¹

Ось ще голоси радянських вчених про те, в якому стані перебувають дослідження історії культури України в «суверенній» Українській РСР протягом 60 років радянської влади. Чи можна обходити мовчанкою (стосується це питання працівників міністерства культури УРСР) ці голоси вчених?

Пишучи про дослідження історії української культури, не слід забувати про таку важливу ділянку, як взаємовпливи та взаємозбагачення із культурними надбаннями інших народів. Саме процеси взаємовпливу різних культур, здатність перетоплення цих процесів у «духовному котлі» окремого народу можуть бути показником життєздатности народу, виявом його самобутности. У цій галузі багато зроблено вченими України, зокрема, коли йдеться про культурні зв'язки України з іншими слов'янськими народами. Інакше стоїть справа, коли звернемо увагу на дослідження культурних зв'язків України з народами Західної Європи. Ця ділянка в Українській РСР занедбана, як і інші, про які ми згадуємо вище. Дещо, правда, зроблено. Надійний початок таким дослідженням поклав український радянський славіст Д. С. Наливайко. Його статті на цю тему друкують в різних журналах радянської України наприкінці 60-их і на початку 70-их років. У тих статтях Наливайко висвітлює ділянку українсько-західноєвропейських зв'язків, наприклад, відомості про українську Козаччину на Заході, відгуки про неї в країнах Західної Європи протягом 16-17 століть. Він обговорює також подорожні враження, звідомлення мандрівників з країн Західної Європи, які перебували свого часу на Україні й описали свої враження про людей України, про їх звичаї, культуру. Автор стверджує, що питання взаємин України з Заходом в українській радянській історичній науці практично не досліджуються:

«До тих проблем, які по сьогодні ще мало вивчені, належить історія культурних взаємин України з народами Західної Європи в 15-17 ст. Це стосується особливо раннього ренесансового етапу західноєвропейської україніки. З цих питань дуже мало конкретних досліджень і зовсім нема праць проблемно-узагальнюючого характеру. Цим питанням надають великого значення російські, польські, чехо-словацькі та югославські вчені, і відставання в цій галузі української славістики нічим не виправдане».¹²

Д. С. Наливайко далі звертає увагу на те, що в українській радянській історичній науці цілковито занедбано вивчення історії України в розрізі загальноєвропейського історичного процесу:

«Чи варто говорити, наскільки актуальним є таке вивчення

історії України, особливо в межах 16-17 ст., коли український народ належав до історично найактивніших у слов'янському світі, коли процеси, що відбувалися на українській землі, не тільки інтенсивно позначалися на ході історії Східної Європи, але й помітно впливали на загальноєвропейську політичну ситуацію».¹³

Статті Д. С. Наливайка повні цитат з західноєвропейських джерел. Вони свідчать про живе зацікавлення Заходу Україною, зацікавлення українською Козаччиною, культурою. Цих джерел, пише Наливайко, багато; вони зберігаються в бібліотеках та архівних сховищах країн Західної Європи, а українськими вченими досі навіть не зібрані.

«Не зайвим буде тут нагадати, що аналогічні джерела з російської та польської історії у великій мірі давно вже зібрані й опубліковані, — українські ж лежать „непіднятою цілиною”».¹⁴

Голоси ще інших учених наводити хіба вже не треба. Пригадаймо ще раз тут лише працю Ю. Бадзя, його скарги на «культурну вторинність» сучасного життя України.

З наведеного переконуємося, що Бадзьо таки нічогосінько не вигадав, лише сміливіше доповнив сказане радянськими вченими. Чи ж це тільки скарги Ю. Бадзя? Погляньмо до книжки «Україно наша радянська». Автор її — колишній перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест. На сторінці 23 читаємо:

«На жаль, у нашій сучасній історичній і художній літературі, кіно, в образотворчому мистецтві ще недостатньо відображена прогресивна роль і значення Запорізької Січі, цієї славної сторінки в героїчному літописі визвольної боротьби українського народу».

Книжка вийшла 1970 року. А що змінилося від того часу? Змінено першого секретаря ЦК КПУ Шелеста! Його усунено від влади саме тому, щоб таких голосів, як голос Шелеста, як голос українських учених було чути сьогодні на Україні менше. Чи помиляємося? Де ж публікації плідних у 60-их роках учених (О. С. Компан, О. М. Апанович, М. Коцюбинська, Я. І. Дзира, М. Ю. Брайчевський)? Чому не появилася, заповіджена ще 1973 року (в каталозі «Нові книги України», позиція 491) праця Д. С. Наливайка «Літературні зв'язки України і Західної Європи XIX ст.»? Про згаданих учених майже не чути. Певно ж, не самі відмовилися публікувати свої праці?

У книзі-альбомі «Софія Київська» Г. Логвин між іншим зазначає, що «Ярослав Мудрий, як і його батько Володимир, гаразд розумів, що зміцнити державу може не тільки меч, а й культурна діяльність...» Та це було давно, до того ж, Ярослав Мудрий був безпартійним «вождем» України-Русі та й не турбувався справами «інтернаціоналізму». Що інше — нинішні вожді Української РСР. Вони, щоправда, розуміють значення потреби плекати та пропагувати «культуру», таку культуру, що є засобом зміцнення ідеології

марксизму-ленінізму радянської марки, культуру, що служить «зближенню» та «злиттю» української нації з російською. Всебічне вивчення української історії, друкування публікацій про культурні надбання українського народу протягом попередніх віків — це сьогоднішнім вождям УРСР не потрібне. Аджеж ані процесам «інтернаціоналізації» (читай русифікації) українців, ні їхній кар'єрі воно не сприяє.

ПРИМІТКИ

1. «Літературна Україна», 16. 9. 1980.
2. «Литературная газета». Москва, 27. 8. 1980.
3. «Комсомольская правда». Москва, 3. 2. 1977.
4. «Український історичний журнал», 1964, ч. 2, стор. 158.
5. Юрій Бадзьо, Відкритий лист до Президії Верховної ради Союзу РСР та Центрального Комітету КПРС. Видання закордонного представництва Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Нью-Йорк, 1980, стор. 34.
6. Там само, стор. 47.
7. О. С. Компан, Проблеми українського середньовіччя; зб. «Середні віки на Україні», випуск 1. Київ, 1971, стор. 10 і наст.
8. Там само, стор. 17.
9. Там само, стор. 19.
10. Илья Н. Голенищев-Кутузов, Украинский и белорусский гуманизм, у кн. «Славянские литературы. Статьи и исследования». Москва, 1973, стор. 215-216.
11. Там само, стор. 133.
12. Д. С. Наливайко, Україна в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках доби Відродження; зб. «Слов'янське літературознавство і фольклористика», випуск 4. Київ, 1968, стор. 131 і далі.
13. Д. С. Наливайко, Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією, «Український історичний журнал», Київ, 1968, ч. 5, стор. 142.
14. Там само, стор. 147.

ЧИ ВРЯТУЄ КОЛЕКТИВНИЙ ПІДРЯД РАДЯНСЬКУ АГРИКУЛЬТУРУ?

Анатоль Камінський

Як повідомила «Радянська Україна» від 11 березня ц. р., «на черговому засіданні Політбюро ЦК КПРС схвалило досвід роботи колгоспів, радгоспів та інших сільсько-господарських підприємств по застосуванню колективного підряду, які забезпечують на цій основі досягнення високих результатів у сільсько-господарському виробництві при менших затратах праці та коштів». Від цього часу вся радянська преса безперервно і повсюдно напихається статтями, звідомленнями і тріпотливими закличками та описами доцільности, добродайности і просто конечности та неперевершеної перспективности запровадження системи колективного підряду у сільському господарстві. А «Комуніст України» (березень ц. р.) у статті О. Типка і П. Феценка «Економічний механізм агропромислового комплексу» категорично потвердив, що «досвід функціонування господарств після впровадження бригадного підряду, при якому кожний член колективу (бригади, ланки) особисто заінтересований у досягненні високих результатів у роботі, дає змогу на 15-20 процентів підвищити продуктивність праці...» Про це останнє і йдеться в першу чергу, бо продуктивність і є ключем до збільшення продукції, зниження її собівартости і піднесення рентабельности виробництва взагалі.

Невдовзі після згаданого засідання Політбюро ЦК КПРС відбулася всесоюзна нарада (18-19 березня ц. р.) у Белгороді, на якій виступив М. С. Горбачов, бос від сільського господарства в Політбюрі, він же його член і водночас секретар ЦК. У центрі уваги наради стояло питання про посилення організаторської праці, пов'язаної з поширенням і більш інтенсивним введенням колективного підряду. У нараді взяли участь секретарі ЦК компартій союзних республік, крайкомів та обкомів, міністри сільського господарства союзних і автономних республік, керівники ряду АПК (агропромислових комплексів) серед них, як і треба було сподіватися, — Ю. П. Коломієць, голова Комісії при Президії Ради міністрів УРСР у питаннях АПК, профспілкові боси, а також інші чиновники з ділянок, пов'язаних з сільським господарством.

Вихваляючи колективний підряд, Горбачов перевершив навіть авторів з «Комуніста України» у захопленні результатами застосування колективних підрядів. Згідно з Горбачовим, «багаторічна практика підрозділів, які працюють на колективному підряді,

показує, що... вони систематично одержують продукції з одиниці площі на 20-30 процентів більше...»

Тут пора вже для всіх не втаємничених у містику радянської економіки сказати декілька слів про цей черговий, новоопрацьований магічний інструмент для рятування радянської агрикультури — колективний підряд. Йдеться про звичайну акордно-преміяльну систему роботи, яка полягає в утворенні окремих ланок чи бригад, яким приділяють певні ділянки праці при забезпеченні потрібним технічним устаткуванням і наданні їм автономного права на планування і виконання робіт, які запевняють їм висоту їхнього заробітку залежно від остаточних вислідів виконаної праці. Інакше: чим більше вироблять і чим менші будуть видатки виробництва, тим більші заробітки всіх членів підрядного колективу. Сам він, колектив, будується на певній круговій поручі: один за всіх, усі за одного; при чому ланка (чи бригада) користується певною автономією, яка захищає її від втручання ззовні партійних і адміністративних органів (хоч ледве чи без цього обходиться) та гарантує певне внутрішнє самоврядування. Так, наприклад, на прийняття когось до бригади мусять дати свою згоду всі її члени, і ніхто ззовні не може накинути колективові когось небажаного. Також ніхто не може змусити наново прийняти звільненого колективом робітника. Добір, організація і розподіл праці в бригаді чи ланці — виключно справа і право ради самого колективу.

Дотепер система колективного підряду у сільському господарстві була найбільш поширена в таких областях УРСР, як Вінницька, Миколаївська, Черкаська та ще деяких. Але назагал в агрикультурі це явище відносно нове і перебуває покищо в стані експерименту, перенесеного сюди з будівництва і промисловости. Початок колективного підряду сягає кінця 60-их років, коли Серіков організував був першу «господарсько-розрахункову бригаду» в промисловості, але, натрапивши на брак підтримки з боку вищих інстанцій, ліквідував її чи, точніше — вона сама розпалася. Однак уже на початку 70-их років ця концепція організації праці відродилася поновно і, виявивши цим разом уже на початках досить поважні успіхи, здобула схвалення відповідних економічно-адміністративних і партійних кіл, а разом з тим і ширше застосування в промисловості, зокрема, наприклад, на Калузькому турбінному заводі, на якому 96 % всіх робітників організовано в бригади. Згідно з офіційними даними, продукція на заводі зростала пересічно на 10 % кожного року.

Як звичайно буває в радянській дійсності, паралельно з цими офіційними бригадами і ланками — існували й існують їхні, за термінологічним визначенням режиму, «звироднілі форми», як вияв чисто приватницьких «капіталістичних» залишків, що їх і досі остаточно не позбулося суспільство «реального соціалізму».

Йдеться про т. зв. шабашників й одиссеїв, яким радянська преса присвячує час від часу порівняно багато місця. Як писала «Робітнича газета» від 15 серпня 1982 року в «Підряді для шабашника», «шабашники трапляються всякі... є чисті індивідуалісти... є (такі), що працюють гуртом. Це щось на зразок бригадного методу. Хоч формально гурт і називається бригадою, проте колективом — у нашому розумінні — його не назвеш, бо взаємини і закони там інші».

Що ж саме відрізняє підрядний колектив від шабашницького? М. Єременко у названій статті в «Робітничій газеті» відповідає так: «Поперше, бригадира в шабашників ніхто не призначає і не обирає. Він вишукується сам. Отакий собі бригадир-самозванець. Сам він собі і кадри підбирає...» Організувавши «кадри», він доходить згоди чи то з головою колгоспу, чи іншим начальником про виконання такої чи такої роботи або, як пише Єременко, «укладає угоду на шабашницький підряд». тоді береться за діло. Тут і починається все лихо від шабашників: бригадир-шабашник — за словами того ж автора — «старається відразу обдурювати не вибірково, але всіх підряд». Тобто не лише начальників, з якими він домовився про виконання робіт, але й, «буває, що й своїх підопічних», тобто членів свого шабашницького підряду. А взагалі таке обдурювання залежить, як звичайно, від його «організаторського стилю, гендлярських здібностей і масштабів діяльності». Трапляються і такі випадки, що після угоди й одержання грошей «авансом» або й повністю — шабашник взагалі зникає. Таким був, наприклад, Володимир Лисий на Вінничині, який домовився був з колгоспним керівництвом в селі Ілляшівці Тростянецького району про ремонт будинку культури. Йому дали авансом п'ять тисяч карбованців, а той, як подає Єременко, «подякував уклінно — і навтіки. Минає тиждень, другий. Уже і місяць збіга — ні заліза, ні грошей, ні Лисого. Поки натрапили на слід, він устиг із каси колгоспу ім. Чкалова того ж таки району витрусити ще 20 тисяч. Під виглядом будівництва будинку культури. Витрусив не одноосібно, а з приятельською підмогою головного бухгалтеря бригади Максима Куценка».

Існує ще інший, легший різновид «шабашників» і «шабашництва». Це т. зв. одиссеї. Теж приватницькі бригади й ланки, які відзначаються тим, що, як правило, виконують свої зобов'язання, згідно з їхньою «одиссейською» умовою, але беруть куди вищі ціни, ніж офіційні колективи. Це поперше. А подруге: вони не сидять на одному місці, а постійно мандрують, проїжджаючи часто тисячі кілометрів у розшуках «доброго заробітку». І хоч їхні «злочини» чи «провини» не мають і крихітки чогось кримінального, тим не менше в офіційній радянській термінології, вони — паразити, ошуканці, носії «капіталістичного способу думання» тощо. Обидва різновиди — шабашники й одиссеї — утвердили вже за собою належну

«позицію» в радянському «безклясовому суспільстві», і їх можна бачити в найрізноманітніших ділянках «єдиного народно-господарського комплексу» СРСР. Не бракує їх навіть в ювелірному промислі. Як писав, наприклад, Т. Полтавець у «Радянській Україні» від 27 січня ц. р. («Нотатки з засідання народного контролю УРСР — „Добрі дядечки з Ювелірпрому“»), генеральний директор цього об'єднання Г. В. Плющ, його заступник М. Г. Лапицький, головний інженер Ю. Г. Могирьов і головний бухгалтер М. М. Назимок розбазарювали «преміяльні фонди, як тільки їм заманулося, але щоб не обійти „потрібних” людей... тут протягом 10 місяців незаконно виплачено понад вісім тисяч карбованців премій особам, які і близько не підходили до виробів. Зате вони завжди були під рукою — шофери службових машин, працівники господарської частини, відділу кадрів, юристи й інші. Кошти, передбачені на виплату премій за виконання особливо важливих завдань, тут теж розтринькуються. Більше як шість тисяч карбованців були тільки для виду оформлені як премії... або (виплачені) прямо під вигаданим приводом...» «Особливу доброзичливість та приязнь проявили вони до бригади „шабашників” з 8 чоловік, яку найняли для виконання робіт по монтажу шести будиночків на берегах Озівського моря. Лише за два місяці роботи „шабашникам” було виплачено 8,6 тисячі карбованців заробітної плати та 3,5 тисячі премії „за дострокове і якісне виконання робіт”. Насправді ж передбачені угодою роботи не були виконані, і керівникам об'єднання довелося відрядити 7 чоловік штатних працівників, які ще цілий місяць „дотягали” ці будиночки».

Повернімося до колективного підряду. Є різні погляди на його походження. Дехто твердить, що цей інститут чи методи організації праці режим перебрав саме від шабашників та одіссеїв. Іншими словами, ініціатори колективного підряду, а з ними і все партійне керівництво вчилися на тих таки «залишках капіталістичного способу думання» і вирішили ввести в радянську економіку «господарсько-розрахункову бригаду», щоб посунути реальний соціалізм у напрямі до комунізму. У відповідності з наукою Леніна.

Інші добачають у цьому поворот до традиційних російських інститутів організації праці, конкретно до староросійської «артелі». До таких належить, наприклад, кандидат економічних наук М. Антонов, пристрасний прихильник введення підрядного колективу, який ще 1981 року писав, що є прямий зв'язок між підрядною бригадою і «старою російською артілью, в якій співпадали спеціалізація і кооперація, особиста творчість і взаємодопомога, труд дозрілого майстра і підмайстра, труд чоловічий, жіночий і дитячий, єдине керівництво і участь кожного в управлінні, врахування майстерності і справедливості у розподілі загального заробітку».

Так чи інакше, у довгій черзі різних заходів, що їх так багато застосовував режим хоча б тільки за останні роки, і підрядному колективові, в рамках продовольчої програми, припала «історична роля» двигати соціалізм до комунізму... Попри АПК (агропромислові комплекси), підсобні господарства, присадибні ділянки, піднесення виробничої і трудової дисципліни (улюблена платівка Андропова), прийшов тепер ще підрядний колектив. Зараз «Його повсюдне впровадження», як писав у березневому числі «Комуніст України», вважається «однією з найбільш ефективних форм організації й оплати праці».

З цього погляду госпрозрахункова бригада є, як і всі інші заходи, лише ще одним заходом неадекватного та метушливо-плутаного шукання порятунку і виходу з кризової безвиході, що в ній постійно перебуває сільське господарство. Всі вони передовсім адміністративно-організаційні півзаходи, які, як, наприклад, у випадку здійснюваної під сучасну пору системи АПК, доводять лише до розбудови ще одного громіздкого і коштовного бюрократичного апарату. Доречно вказати, що вже у самому концептуванні й організаційній структурі АПК виявляться поважні ускладнення, труднощі й розбіжності. Так по сьогоднішній день не визначено ще точно і чітко параметрів компетенцій і управління АПК як самостійного комплексного об'єкта і планування. Це подекуди визнають і самі радянські автори. Ще у восьмому числі «Комуніста України» минулого року Ю. Лебединський, проректор Київського інституту народного господарства імені Д. Коротченка, і Л. О. Ганечко, старший науковий співробітник Ради по вивченню продуктивних сил УРСР АН УРСР, у статті «Удосконалення управління Агропромисловим комплексом» писали, що якраз у цьому питанні «серед науковців і частини спеціалістів немає єдиної думки. Найпоширенішим є погляд, згідно з яким до складу АПК входять галузі, які безпосередньо чи опосередковано беруть участь у виробництві та реалізації продуктів харчування». Вони вирізняють чотири сфери «в сукупності галузей Агропромислового комплексу, що визначають його функціональну структуру», а саме: «перша сфера — це виробництво засобів виробництва для всіх галузей, до складу яких включають тракторне і сільсько-господарське машинобудування; машинобудування для тваринництва і кормвиробництва; виробництво обладнання для меліоративних робіт, для харчової і мікробіологічної промисловости, торгівлі і громадського харчування; виробництво спеціалізованого автотранспорту і тари, суднобудування (для рибної промисловости); галузі основної хемії (по виробництву мінеральних добрив, хемічних методів захисту рослин); виробниче будівництво для всіх сфер плодівольного комплексу; комбікормову і мікробіологічну промисловість, енергетичну, паливні галузі» тощо. «До другої

сфери включають виробництво сільсько-господарської продукції, рибальство і рибництво, добування солі, а також вирощування племінного молодняка, садові шкілки, виробництво насіння». «До третьої сфери відносять переробку сільсько-господарської та іншої продукції тваринного і рослинного походження і виробництво кінцевої продукції комплексу». «До четвертої сфери включають виробничу інфраструктуру комплексу: матеріально-технічне постачання продовольчого комплексу, заготівлі сільсько-господарської продукції і елеваторне господарство, транспорт і шляхове будівництво, зв'язок, спеціалізовану роздрібну торгівлю тощо».

«Інша точка зору на сутність агропромислового комплексу, — пишуть названі автори, — ґрунтується на технологічному взаємозв'язку галузей, які спільно беруть участь у виробництві кінцевого продукту. До складу АПК включаються як його основа — сільське господарство, харчова промисловість і система заготівель, так і ряд служб, які роблять їм виробничі послуги з питань меліорації, хемізації тощо. Такий підхід великою мірою характеризує зміст агропромислового комплексу».

Все це, однак, ще ніяк не розв'язує практично засадничих і функціонально-оперативних питань управління, зокрема не виключає компетенційних неузгоджень, які створюють ідеальний ґрунт для нагромадження конфліктних і взагалі організаційних випадковостей і ситуацій. Бо, як пишуть ті ж таки автори, ці «інтенсивні інтеграційні процеси (сільського господарства і промисловости) вимагають принципово нових форм і методів управління всім цим організаційним формуванням. При чому йдеться про керівництво агропромисловим комплексом як єдиним об'єктом господарювання». А тим часом «практика управління такими великими системами відпрацьована у нас ще не досить. Отже, необхідний творчий пошук найефективніших форм організації діяльності комплексу... потрібна велика творча робота господарських плянових органів, наукових установ по практичному втіленню заходів економічного регулювання пропорційного і погодженого розвитку всіх ланок і підрозділів агропромислового комплексу...» Всі ці пошуки і спроби — складні й нелегкі, а то й часто суперечливі. Як пишуть далі Лебединський і Ганечко, «організаційно-господарське оформлення АПК може бути досягнуте або шляхом злиття всіх нині існуючих відомств, що управляють АПК, в одне, або шляхом створення надвідомчого органу». «Перший варіант вирішення проблеми зв'язаний з ломкою існуючої системи управління... А це в умовах відсутності добре апробованих методів може призвести до небажаних наслідків. На наш погляд, на нинішньому етапі більш доцільним є створення надвідомчого органу. Такий підхід не веде до ломки існуючих управлінських структур, а передбачає поступове введення нових...» Зрозумілою мовою це означає побудову на

старій бюрократичній «базі» (майже за Марксом) ще однієї бюрократичної «надбудови». Склалося так, що це здійснюється якраз у сторіччя смерті Маркса, так що й символіка підходяща...

Але й вона — символіка — аж ніяк не допоможе розв'язати складні питання, що їх з кожним днем накопичується щораз більше. І приховати цього теж не можна. Не дивно, що інша пара радянських авторів — Типко і Фещенко — в «Комуністі України» (березень ц. р. попередньо згадана стаття) не могли не згадати, що «у практиці плянування розвитку АПК мали місце серйозні недоліки, що створювало певні труднощі у розв'язанні продовольчої проблеми. Наприклад, не зважаючи на значне збільшення капітальних вкладень у десятій п'ятирічці в третю сферу АПК республіки, темпи зростання основних виробничих фондів у її галузях були нижчі, ніж в аг'рарній сфері комплексу...»

Є ще й інші «серйозні недоліки», як висловлюються в офіційній термінології. Вони належать до сфери компетенцій так званих «правоохоронних» чи просто карних органів. П. Осипенко, прокурор УРСР, у статті «Посилювати дієвість прокурорського нагляду в умовах реалізації Продовольчої програми СРСР» («Радянське право» ч. 2, 1983) частинно називає їх. Він пише, що konieczність прокурорського нагляду зумовлена рядом причин, «окремі з них є наслідком порушення радянського законодавства, низького рівня державної, виконавської і трудової дисципліни, відомчості і місництва». Осипенко стверджує, що зокрема їх багато в землекористуванні, де грубо порушується земельне законодавство у висліді того, що «багато підприємств, без господарської необхідності, займають великі масиви орних земель», а також «ще поширене незаконне виділення орних земель під городи „шабашникам“, самовільне зайняття земельних ділянок і спорудження на них будинків, садових будиночків та інших будівель». «Органами прокуратури, — пише він далі, — виявлено чимало випадків розкрадання зерна, овочів, фруктів, кормів м'ясо-молочної продукції». Як приклад він наводить факт «розкрадання комбікормів, жому та інших продуктів у ряді колгоспів Київської, Полтавської, Сумської і деяких інших областей... (яке) стало можливим тому, що відповідальні особи фактично самоусунулися від продукції, не вживали дійових заходів до запобігання правопорушенням». «Розкрадачів і осіб, які їм потурали, притягнуто до кримінальної, дисциплінарної і матеріальної відповідальности».

У дальшому прокурор погрожує колгоспам і радгоспам за недбальство і безгосподарність, наслідком чого «мають місце падіж худоби і птиці, зниження продуктивности тваринництва...» Окремо говорить прокурор про «злочинно недбале та безгосподарне використання і зберігання сільсько-господарської техніки... її розкомплектування і розкрадання при перевезенні залізницею».

Він картає «багато колгоспів і радгоспів» за «передчасне списування сільсько-господарських машин, їх неякісний ремонт на підприємствах Державного комітету УРСР по виробничо-технічному забезпеченню» і має «серйозні претензії до підприємств сільсько-господарського машинобудування, які продовжують випускати машини низької якості...»

Погано стоять справи і на транспорті. Осипенко стверджує, що «перевірки свідчать про неблагополучне становище із схоронністю сільсько-господарської техніки, паливно-мастильних матеріалів, продовольчих вантажів, особливо при перевезеннях залізничним і водним транспортом». «Органами транспортної прокуратури й міліції викрито групу працівників станції Фастів Південно-Західньої залізниці, яка протягом незначного часу викрала з вагонів продовольчих і промислових товарів на суму понад 2,5 тис. крб.»

Ясно, що всіх цих проблем і «недоліків», взятих разом, не розв'язати й колективному підрядові. Справа, зрештою, не лише в організаційно-структурних, компетенційно-управлінських і функціонально-оперативних сферах АПК і Продовольчої програми, у цілому, тобто не тільки в недоладному і засадничо помилковому програмовому концептуванні і цілеспрямованні сучасного курсу радянської агрикультурної політики. Сутність і складність цієї проблеми полягає передовсім на конфліктному схрещенні цієї політики з глибшими, негасимими і непоборними прикметами селянської психології, яка виявляє себе і по сьогодні в тому, що найбільшу продуктивність наш селянин дає тільки на своїй присадибній ділянці. Тобто там, де він не лише працює для себе, як «приватник», але й психологічно пов'язаний якнайтісніше з землею. Тут він почувується не звичайним виконавцем робіт — наймитом на службі держави, а сам собі господарем. І зосмислення цього факту й треба починати шукання всяких заходів для піднесення продуктивності сільського господарства. Для цього потрібно, однак, докорінних реформ і змін, які власне ішли б по лінії співзвучності з зацікавленнями селянства. Як показують, однак, усі заходи (включно з теперішньою кампанійщиною довкола колективного підряду), режим на такі реформи не піде, не лише з бажання лишитися вірним доктринерській марксо-ленінській теорії, але насамперед зі страху перед втратою монопольного володіння плодами рук фактично закріпаченого селянства. Навіть цей самий підряд, тобто госпрозрахункова бригада, послаблюється певними обмеженнями, які випливають з побоювання перед будь-яким обмеженням прав і привілеїв панівної номенклатури. Свого часу підряд натрапив на поважний опір партійних кіл, бо в ньому вони бачили обмеження власної ролі в господарсько-адміністративній системі управління. Не допустять вони й тепер до якогось усамостійнення трудівника землі. Тож годі сподіватися чуда й від підряду.

ЩЕ РАЗ ПРО ЄВРЕЇВ ТА ЛИТОВЦІВ

За німецької окупації Литви сталася жахлива трагедія — коло 200 тисяч євреїв було забито. До сьогодні пече, не дає спокою питання: хто винний? Чому литовці, які протягом сторіч позначалися релігійною на національною толерантністю, в середині 20 сторіччя здійняли руку на беззахисних людей?

І я також давно намагався знайти відповідь. Ніхто в моєму рідному Кривасалісі не стріляв євреїв, ніхто з близьких не заплямований безвинною кров'ю. І попри це протягом багатьох років я ношу в собі незнищенне почуття провини.

Якось розмовляв з Томасом Венцловою¹ на тему відповідальності литовського народу за винищення євреїв. Пам'ятаю, що наші погляди збіглися. Відгук Венцлови на нелюдську цю драму опубліковано в журналі «Євреї в СРСР».² Це — талановитий, розумний, надиханий глибоким і сумлінним почуттям документ. Важко було уявити, що він може образити бодай одного литовця (крім, зрозуміло, тих, хто стріляв).

На наш сором, підпільна «Аушра» надрукувала приховану під псевдонімом Жувінтас «відсіч» Т. Венцлови.³ Саму ж критичну статтю «Аушра» не знайшла за потрібне додати на суд читачів. Антисемітську статтю Жувінтаса передрукувала емігрантська «Акірачай».⁴ Боюся, щоб полеміка, яка почалася, не перетворилася на виправдання вбивць.

«Як зрозуміти те, що було? Коли йдеться про смерть та непоправну провину, завжди можна навести безліч раціональних і детерміністичних пояснень, але врешті-решт вони нічого не варті.

Подаємо самвидавний текст Антанаса Терляцкаса, що був опублікований, зокрема, в матеріялах самвидаву, видаваних Радіом Свобода в Мюнхені (документ АС 3621). Документ цікавий тим, що розглядає проблеми, актуальні не лише для литовців, а й для інших народів, чия територія була окупована нацистами під час другої світової війни. Нині, коли в українській емігрантській пресі раз-у-раз з'являються матеріали, присвячені українсько-єврейським взаєминам, позиція литовського самвидавного автора дає багатий матеріал для роздумів.

1. Видатний литовський письменник і поет (ред.).

2. Самвидавний журнал, що виходив у Москві (ред.).

3. Стаття «Литовці та євреї (Відкритий лист Томасові Венцлови)», «Аушра», 1978, число 9(49).

4. Журнал «Akiračiai» («Обрії»), що виходить в Чикаго.

Це знав ще Едіп, ще краще про це відоме християнам (...). Зло завжди залишається злом, вбивство — вбивством і провина — провинною. Ніщо в світі не змінить факту, що наприкінці червня 1941 року литовці перед очима литовського натовпу нищили беззахисних людей, — навіть той факт, що в двадцятому сторіччі численні, мало не всі народи робили дещо подібне. І я, литовець, зобов'язаний говорити про провини литовців. Садизм і грабунки, презирство і ганебна байдужість до людей не можуть бути виправдані, вони живуть у таких темних кутках особистої й народної свідомості, що шукати їхніх раціональних причин — даремна праця... Каяття — складна справа. Це аж ніяк не зведення поррахунків з убивцями, хоч і кому вони служили б. Це не шматування на собі шат — каяття має бути внутрішнім. Але ми повинні говорити про все, що сталося, не вибілюючи себе, без внутрішньої цензури, без пропагандних викривлень, без національних комплексів, без страху. Ми повинні назавжди зрозуміти, що винищення євреїв — це винищення нас самих (...)».

Так писав Т. Венцлова. А як з провинною за винищення євреїв у Литві в Жувінтаса? Дуже просто — самі євреї винні!

Легко вказати, якою є справжня ціна його аргументів.

1. *Євреї в червні 1940 року зустрічали Червону армію з квітами. Цим вони виявили щодо литовського народу кричущу невдячність, за що їх і покарали наступного року. Звичайно, нищити євреїв не слід було, але треба спробувати зрозуміти й погромників, які лише трошки занадто погарячкували...*

Царська Росія була тюрмою народів, в якій євреїв особливо переслідували. І євреї вітали створення незалежної Литовської республіки, бо сподівалися, що її створення сприятиме національному та релігійному розвитку єврейського народу. Вже 5 грудня 1918 року один із сіоністських лідерів колишньої Російської імперії С. Розенбаум відвідав прем'єр-міністра А. Вольдемараса і запропонував співпрацю й допомогу (П. Аксамітас, П. Фрейдгеймас, «Юдаїзм і сіонізм», Вільнюс, 1974, стор. 120). Прем'єр-міністер, зі свого боку, обіцяв євреям культурну автономію.

Ледве чи десь у світі за тих часів євреї мали такі умови для розвитку національної культури. Ось кілька прикладів. 1923 року, відповідно до перепису, в Литві було 7,7% євреїв (литовців — 83,9%). 1938 року в Литві діяли 60 повних гімназій, з них литовських — 41, єврейських — 14, польських — 3, одна російська та одна німецька. 93% єврейських дітей навчалися в національних школах, в яких викладали переважно мовою іврит. На весінньому семестрі 1932 року в Каунаському університеті студенти-євреї становили 26,2%, литовці — 67,4%. таке співвідношення залишалось незмінним протягом усього існування незалежної Литви. В університетах діяли катедри івриту і їдиш. Євреї мали дві рабинські академії — в Тельшаї і Віліямполі.

Цю широку культурну автономію євреї стократ сплатили — своєю кров'ю в боротьбі за незалежність Литви (див. списки забитих добровольців у книзі «Добровольчий рух», за ред. П. Русацкаса, т. 1, Каунас, 1937, стор. 321-349).

Заради справедливості слід, однак, нагадати, що євреїв не зрівняли в правах з литовцями. Наприклад, вони не могли володіти землею, їх не приймали на офіцерську службу у війську. До 1926 року євреї брали участь у державному керівництві. Вільнюська сіоністська конфедерація делегувала до першого литовського уряду Й. Вигодського, який посів посаду міністра в справах євреїв. До Литовської державної ради входили Розенбаум, Рахмілович, Фолькевич та інші. Перший з них відразу посів посаду заступника містра промисловости й торгівлі. Після перевороту (приходу до влади Сметони) євреїв усунули з державного керівництва. З того скористалася сталінська пропаганда, пообіцявши євреям скасування всіх правних обмежень. А що євреї знали Сталіна лише з поширюваної на Литві газети «Известия», вони вірили йому.

Була ще й інша, з мого погляду, головна причина льоаяльного ставлення євреїв до радянської влади. 1939 року Гітлер наказав німцям Латвії та Естонії повернутися на батьківщину. Литви ця рееміграція не стосувалася. Лише наївні можновладці не розуміли таємного сенсу угоди між Сталіном і Гітлером. У всьому світі лише й мови було, що Литву незабаром окупує німецьке військо. Для литовських євреїв це означало ґетто, концтабори, смерть. Замість німців, дочекавшись росіян, євреї, само собою зрозуміло, тріюмфували, бо для них це означало — життя!

Чому вони не думали про наш народ? Коли 1941 року захоплено зустрічали німецьку армію, чи багато ми думали про євреїв? Скаржимося, що світ не здатний зрозуміти, чому окупантів зустрічали з квітами. Чому ж тоді ми не розуміємо євреїв, які мали аналогічні, якщо не поважніші, причини радіти приходові Червоної армії?

2. Серед енкаведистів було багато євреїв, включно з рафінованими садистами. Жувінтас згадає вирока Розовського.

Список євреїв — співробітників НКВД можна продовжити. Але чи євреї виокремлювалися в чомусь на тлі таких, наприклад, литовців, як Мартавічус, Петрікас, Тринкунас, Гузьявічус, Баранаскас, Баронас? Тип єврея-садиста чорною фарбою малювала окупаційна преса, розпалюючи антисемітські пристрасті. Однак й сьогодні, виявляється, ним залякують народ.

Часто можна чути докір, що коли в липні 1940 року, напередодні виборів до так званого народного сейму, було вчинено арешти, в них брали участь самі євреї (і лише один литовець). Це — заплана і перевірена тактика: ґестапо заарештовує поляків — в акції обов'язково бере участь бодай один литовець, а за арешту литовців

обов'язковою є участь поляка... Юдофоби Берії та Сталіна користувалися такою самою тактикою.

3. *Євреї становили більшість в лавах ЛКП.*

Жувінтасові вигідно, що досі не опубліковано національний склад ЛКП за часу між двома війнами. Це найскорше слід пояснити тим, що підпільні організації свідомо перебільшували свій склад. Спробуємо використати посередні дані.

19 жовтня 1933 року Снечкуса та інших, разом 24 литовських комуністів, обміняли на заарештованих у Росії литовських священиків (серед них був єпископ Т. Матульоніс). Серед двадцяти чотирьох було 16 литовців, тобто більше половини. За даними литовської держбезпеки, напередодні другої світової війни в ЛКП було лише 600-650 членів. Припустимо, що євреїв серед них було близько 300, і нехай навіть вони, як дехто вважає, вчинили злочин проти Литви. Але в чому винні 200 тисяч забитих? Якимось навіть не поважно пояснювати, що 1940 року радянську владу підтримували не самі лише євреї. У так званому народному уряді був лише один єврей — міністер охорони здоров'я Л. Каганас.

Гітлерівська пропаганда добре попрацювала, щоб переконати частину литовців, ніби кожний єврей — комуніст, а комуніст — єврей. Насправді більшість євреїв були або глибоко віруючі, сіоністи, або індивідуальні до релігії та політики. Про сіоністський рух пишуть Аксамітас та Фрейдгеймас: «Литовський сіоністський рух становив один з найбільших (відносно до єврейського населення) загонів світового сіоністського руху (...) Молоді від дитячого віку прищеплювали сіоністські погляди (згаданий твір, стор. 127-128)».

Такою є ціна «аргументів» Жувінтаса. Але він не використав всього арсеналу антисемітських звинувачень проти євреїв. Наведемо деякі, що їх часто повторюють.

1. *Євреї завжди допомагали супротивникам Литви. Чи це так?*

1794 року, під час повстання Т. Костюшка, кретінгцеві Беркові Юзелевичу доручили створити єврейський полк. Обороняючи Варшаву від суворовських окупаційних військ, весь полк загинув [М. Біржишка, «Літувос сукілімас» («Повстання Литви»). Вільнюс, 1919, стор. 11]. Про участь євреїв у повстанні 1831 року відомостей не маємо. 1863 рік — чимало євреїв загинуло в лавах повстанців. 14 квітня 1864 року Лейба Ліпман був повішений росіянами в Сувалкай (А. Янулайтіс, «Євреї в Литві», Каунас, 1923, стор. 168). Інший єврей, лахмітник А. Бенц, допоміг вчинити втечу керівникові повсталих Артурові Гросу (див. В. Лаурайтіс, Живі у спогадах народу, «Аушра», 1978, число 1, стор. 25). Гідною уваги й доброї пам'яті є поведінка євреїв і за часів революції 1905 року (див. П. Ликмантас, Спогади пунського мешканця, «Вінгіс», квітень 1973, стор. 10). Так

само не були євреї байдужі до страждань литовського народу під час першої світової війни (див. «Литва у Великій війні», за ред. П. Русяцкаса. Вільнюс, 1939, стор. 125). Як ми вже бачили, євреї воювали і за незалежність Литви. Тому 1933 року створено «Спілку литовських євреїв — учасників визволення Литви» (більшість членів спілки розстріляно 1941-44 років).

2. Євреям, які діють заради своїх національних інтересів, властива кастова замкненість, у будь-яких ситуаціях євреї підтримують євреїв. Це — не вада, а перевага, що її ми, литовці, на жаль, не маємо. Адже кажуть: два литовці — три партії.

Євреїв всюди і за всіх часів переслідували. Закони часто не лише не обороняли євреїв, але й були спрямовані проти них. Чи варто дивуватися, що навіть за найкращих часів євреї не довіряли законам і не вважали їх за остаточно свої. Вони визнавали над собою лише владу духовного закону — юдаїзму. Відданість своїм настановам — одна з головних причин відокремленості євреїв. Вони могли відстояти своє право на існування, лише зміцнюючи національну солідарність.

3. Євреї переважали в торгівлі, одержуючи зиск за рахунок литовців.

На торгівлі збагатилася лише купка євреїв. Більшість бідувала. Селяни-литовці та євреї завжди жили в мирі. Якби литовці справді відчували утиск з боку євреїв-торговців, такі взаємини були б неможливі.

...За важких днів мій батько завжди звертався по допомогу до лабанорського єврея Чорного, і я не чув, щоб гроші той позичав на проценти. Таурагнайські євреї Мятініс та Корка, щойно заходили до нашого Кривасалису, відпускали свою конячку, і вона сама пленталася від хати до хати. поки вони ходили по хатах, скуповуючи щетину та шмаття, кривасацьці самі брали з коняки товар, що їм сподобався, і забирали до хати. Розраховувалися ввечері. Ніколи не виникало конфліктів через незгоду при розрахунку або несплаченні боргів...

Подібні взаємини були всюди в литовському селі. Згаданий уже пунський мешканець розповідає, що литовці та євреї «один одного добре знали і один одному дослівно були dokonечно потрібні... Литовці та євреї жили мирно, допомагаючи один одному, і допомагаючи у важкі хвилини».

Важко уявити міру страждань євреїв у гетто, які щодня чекали на нові й нові «акції». Навіть для уявлення жахливого, нестерпного картина, коли ведуть їх до місця розстрілу, коли старші діти хапають за спідниці матерів, матері притискають до грудей

немовлят. А двоногі звірі вихоплюють їх — їхніх малюків! — і навідліг б'ють лопатами по голівках.

Хіба можна все це забути, пробачити, виправдати? Шукати «об'єктивних» аргументів для вбивць може лише людина, глуха до нещастя і страждань беззахисних людей, людина, для якої не існує нічого святого!

Антисеміт — жалюгідний мерзотник, огидна й полохлива нікчема, що насмілюється піднести руку лише на слабшого. Але він ще й маріонетка, що її сильні світу цього, які бажають залишитися «чистенькими», використовують для найбрудніших своїх справ. Ті, в кого піднялася рука на євреїв, так само легко вбивали й своїх земляків. Лунюс з Лінкманіс, що розстрілював євреїв, пішов до німецької армії. Коли його працедавці програли війну, пристав до російських партизанів. 1944 року перейшов до відомства Берії. Розповідають, що він дослужився до майора. Лише 1958 року Лунюса схопили й розстріляли. Подібну біографію мають численні вбивці євреїв.

Кожний народ має своїх каїнів і своїх блудних овець. Але немай не може бути такого суду в світі, який насмілився би судити цілий народ, і євреї не потребують моєї захисної промови. Не євреї стріляли в литовців, а навпаки — на лаві підсудних генерація литовського народу п'ятого десятиріччя 20 століття. Вбивство литовських євреїв — це трагедія й литовського народу.

Євреї — великий народ. Західна цивілізація зобов'язана їм багатьма великими відкриттями в галузі духу й моральної культури. Народ без історії — не народ. Дух без історії — не дух. А духовна історія — це юдейська Біблія. Стародавні євреї створили надзвичайно високу культуру, урухомлювану соціально-етичним ідеалом, таку, що поєднує монотеїзм з цілою системою моралі. Не культ, а мораль є осереддям релігії — ця ідея, проголошена за вісім сторіч перед Христом, відкрила людству шляхи до нового світовідчуття.

«...і коли ви примножуєте молитви ваші, Я не чую: ваші руки сповнені крові. Вмийтеся, відчистьтеся; заберіть злі діяння ваші з моїх очей; покиньте чинити зло; навчіться робити добро; шукайте правди; рятуйте пригнобленого; захищайте сироту; заступайтеся за вдову» (Ісайя). Понад 26 сторіч тому пролунав цей заклик до правди й справедливості одного з найбільших єврейських пророків, і він донині так само життєво важливий, як за тих далеких часів.

Єврейський народ великий також своєю життєвою витривалістю. Де сьогодні всі стародавні народи, що жили в дружбі або у ворожнечі з євреями? Їх давно нема, лише пам'ятники культури на їхніх могилах. Тисячолітня історія євреїв начебто промовляє, що нації, які силою зброї поневолюють своїх близьких і далеких сусідів, з бігом часу гинуть самі; їх проглинають нові, ще могутніші хижаки. вмирають держави, вмирають і народи, які свою

могутність ототожнюють з силою й міцністю держави. Євреї свою силу вбачали в могутності народного релігійного духу, ось чому вони вижили впродовж сторіч і, врешті-решт, отримали свій Єрусалим. Євреї гідні більш ніж поваги — уклону — за їхню любов до свободи. Боротьба євреїв за землю предків, за незалежність Ізраїлю — взірець для всіх народів світу.

Литовці не гірші й не кращі від інших народів. Лише купка литовців — юдофоби. Про це свідчать спогади самих євреїв: «Восени 41 року всіх євреїв з найближчих містечок зігнали до великого гетто в Пасвалісі. Гетто збиралися ліквідувати, але в призначений строк не знайшлося таких, які хотіли б стріляти» («І без зброї стріляють». Упорядник С. Бінкене. Вільнюс, стор. 271). Е. Якобсонайте згадує: «У десятиох були, і всі нас ховали, годували. Вони рятували нас від смерті, самі зазнаючи смертельної небезпеки. Рятуючись від фашистського звіра, я була в багатьох місцях — Шауляї, Шилуті, Каунасі, Алітусі, Трошкуні. І всюди, куди йшла, де була, мене супроводжали сердечним піклуванням прості литовські робітники й селяни. Вони робили все, аби я вижила» (там само, стор. 107).

Чи це означає, що литовський народ нема в чому звинувачувати? Знову звертаюся до Т. Венцлови: «Дехто скаже: тож євреїв убивали не литовці, а покидьки [...], до литовського народу вони не мають жадного стосунку. Я й сам таке казав. Але це невірно. Якщо вважати народ за величезну особу, — а безпосереднє відчуття каже, що такий персоналістичний погляд є єдино цінним і справедливим у світі моральному, — то до цієї особи причетні всі в народі — і спасенники і злочинці. Кожний вчинений гріх обтяжує сумління всього народу і сумління кожного в ньому».

Улітку 1941 року в Дегутському лісі розстріляно євреїв з довокولیшніх повітів. Саме тоді священик Салакського костьолу Пятрас Раудуве виголосив проповідь. Страшним звинуваченням для вбивць пролунали його слова: «Хто відповідь за невинно пролиту кров людську? Найжахливіше, що серед убивць були й литовці, католики. Вони накликають на весь наш народ гнів Божий». Усі в костьолі плакали...

Серед литовської священичої інтелігенції були й героїчні захисники євреїв. Сам лише Повілас Якас керував місією рятування сотень євреїв. Але чимало священиків не пішли за справді християнським прикладом свого брата во Христі П. Раудуве. Їхні погляди були спрямовані до Ватикану, до папи. А папа мовчав... Мовчимо й ми! Не читав п'єси Гохгута «Заступник», але її ідею знаю. Мовчанка Пія XII коштувала життя великої кількості загиблих і наклікала на Ватикан незмивну ганьбу. 1975 року в Литві поширився мемурандум сімнадцятиох інтелігентів. у ньому мовилося, як 1948 року один священик написав папі листа від вірних Литви і як литовські партизани вчинили спробу дістатися з

цим листом на Захід. Спроба коштувала життя дев'яťох партизанів, одначе двом удалося побачити Рим. Рим, але не папу... Папа відмовився прийняти литовських вірних, бо боявся Сталіна. З цього факту я зробив висновок, що байдужість до юдеїв народжує таку саму байдужість і до долі мільйонів християн...

Ми покликані вирішити проблему відновлення союзу й довір'я між євреями й литовцями. Як кажуть самі євреї, їхнє становище в Литві набагато краще, ніж в інших республіках. Однак, ще багато треба зробити. І насамперед — усвідомити масштаби трагедії і ступінь провини генерації сорокових років. Потім, відкинувши упередження, ближче зрозуміти єврейський народ, його культуру, традиції. Лише таким шляхом можливо досягти співіснування, взаємозрозуміння, співпраці.

Французькі єпископи в своєму зверненні 1973 року писали: «Антисемітизм — спадщина поганського світу, але в християнському кліматі він зміцнився завдяки псевдотеологічним аргументам. Євреї гідні нашої уваги і нашої пошани, інколи нашого уклону, часом нашої дружньої і братерської критики і завжди — нашої любови. Можливе, саме цього їм найбільше відмовляли, і це лежить тягарем на сумлінні християн».

Литовському народові припало чимало страждань — така є воля Провидіння. Дбаючи лише про майбутнє свого народу, я мріяв про те, щоб ніколи в майбутньому литовці не стріляли безвинних і беззахисних. Світ не гарантований від ще страшніших катастроф. Вберегти литовців від участі в погромах (цього разу вже не євреїв) можна лише тоді, коли ми беззастережно засудимо вбивство мирного населення.

І тут головна роль має належати Церкві. Ми часто чули такі проповіді зі всіх країн Європи та Америки. Лише не в Литві. Литовсько-єврейську трагедію затулили повсякденні події. Є кінечним засудити на весь голос переслідування людей, а особливо за расовими, релігійними, політичними мотивами.

Вшануймо пам'ять загиблих євреїв. Їхні братські могили поросли мохом. Церква може очолити ініціативу, щоб на місці розстрілів євреїв встановити пам'ятники. У день поминок принесу я вінок на Шванчонельський цвинтар, до братської могили, де поховано лінкмянських євреїв. Сподіваюся, що того дня я буду там не сам...

Звертаюся до єпископів Юлійонаса Степанавічюса та Вінцентаса Сладкявічюса, до всіх чесних литовських священиків — присвятити меси співпраці й взаєморозумінню між литовським та єврейським народами. За ними підуть усі, для кого Христова Євангелія є не словами, а життям і справами.

А. Терляцкас

8 жовтня 1978 року,
Вільнюс.

ОЛЕНА ГРИГОРИШИН — ВТІЛЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ДОБРОТИ

The Forest, My Friend, by Donia Rosen. Bergen-Belsen Memorial Press of the World Federation of Bergen-Belsen Associations, Inc. New York - Tel Aviv, 1971, 117 pp.

Донья Розен, *Ліс — мій друг*. Нью-Йорк — Тель Авів, 1971, 117 стор.

Мадам Боварі — лунко. Анна Кареніна — також звучить. Імена, що вкарбовані в пам'ять. І аж як залюблені в своїх героїнь автори! «Бідні» жінки задихаються в несприятливій суспільній атмосфері, прагнуть насолоди або емансипації, сміливо кидають виклик суспільним звичаям. А які ж вони гуманні: не обливають своїх слуг окропом, як поміщиця Салтичиха. Недарма цілі генерації виховано на прикладі цих літературних образів!

Але хто запам'ятає ім'я — Олени Григоришин? Яку уяву вразить шістдесят п'ятирічна старенька, що не має ні двору, ні хати, ні родини, що спить там, де її застане ніч? Олена ні виглядом, ані освітою не пишається. Марно порівнювати її з класичними літературними героїнями. Усе життя її, важке, сумне й одноманітне, не готувало її до подвигу. Ще довго можна було б перелічувати ті звичні для читачів художньої літератури риси шляхетних героїнь, яких бракує Олені.

Тож чому Донья Розен — єврейка, врятована в юнацькому віці, під час війни, Оленою Григоришин, авторка однієї-єдиної книжки «Ліс — мій друг» і аж ніяк не фахова письменниця, змалювала образ Олени з таким вражаючим душу почуттям, що хотілося б побачити його в мармурі, на іконі або в кінофільмі, щоб пішли в небуття всі поширені в нас уявлення щодо українців, коли перед враженою громадою постане українка, яка втілює всю доброту людства?

У присвяті Донья Розен пише, що всі її спомини народжені глибокою духовною потребою. Вона шкодує, що не є поеткою або скульптором і ледве чи спроможна гідно віддячити Олені, яка за найтяжчого відтинку життя Донї була їй матір'ю. Спробуйте осягнути, яким душевним багатством треба володіти старій злиденній жінці, щоб за часів страшного лихоліття стати матір'ю ще злиденнішої і гнаній людської істоти — дитини з чужого племені.

Книгу, написану Доньєю Розен, присвячено не самій лише Олені Григоришин, а й іншим Оленам, які, ризикуючи життям, рятували єврейських дітей. Одна з них, що про неї нам відомо, — Олена Вітер, яку в Ізраїлі визнано Праведницею світу.

Тихо й мирно дрімало в Карпатах село Шешори. Навкруги буяла красою Природа. Рясний ліс облямовував село, наче вінок. Гірська річка Пістинка поділяла надвоє і село, і ліс, і гори. Цей чудовий гірський пейзаж притягав людей звідусюди, і це викликало велике незадоволення з боку старожилів,

які дбали про незмінність та недоторканість і місцевої природи, і старовинних звичаїв.

У цьому райському кутку по-дитячому весело жила до дванадцятих років Донья Розен. Нею опікувалася бабуня, бо батьки її рано померли. Разом з красою природи вона всмоктувала легенди про розбійників Довбуша, які колись мешкали в цій околиці, оповіді про страшних москалів та молодецьких козаків, про війну та погроми; вона насолоджувалася дзвінками гуцульськими піснями й спостерігала сцени сільських свят. Так проминули дванадцять казкових років дитинства.

І раптом діти стали дорослими протягом дня чи, може, тижня. Прийшли німці, і все довкола стало страшним і загрозливим. Здавалося, навіть природа здивачіла і зненавиділа євреїв.

Перше величезне розчарування в житті Доньї сталося тоді, коли вона, прокинувшись уночі від страшного шуму, побачила у військовій формі вермахту батька своєї подруги Наталки. Він громив їхню домівку.

Уранці їхня сім'я, як і всі єврейські родини з навколишніх сіл, пішла до найближчого міста — Косова, щоб поділити спільну долю. Усіх гнало єдине прагнення — вижити. Останній погляд кинула Донья на село, на дідове подвір'я, на школу, на якій майорів прапор зі свастикию.

У Косові євреї сиділи по домівках, тремтячи від жаху. Німці полювали на них. Вилон був невеликий, і німці вдиралися до будинків по нову здобич. Тут вони досхоchu задовольняли свої пристрасті: і садизм, і хіть, і пожадливість. На вулицях та на будинках висіли таблички: «Євреям заборонено». Над містом наче хмара нависнув плакат-наказ: «Вбивайте євреїв! Євреї — наше лихо». Нацисти запроваджували свій новий порядок.

16 жовтня 1941 року розпочалася «акція». Гестапівці та їхні поплічники оточили місто і, перетрушуючи будинок за будинком, зганяли євреїв на майдан. Тих, що опиралися або були нездатні пересуватися, вбивали на місці. Дідуся Доньї забив палицею якийсь невідомий бандит з тих, що допомагали німцям. Решту родини сховала в себе Ядзя Савицька, але не безкорисно. Вона переховувала їх в себе доти, доки забрала все майно з їхньої квартири. Потім вона їх викинула.

Опинившись на вулиці, Донья та її бабуса потрапили до рук місцевого гицля та його 15-річного сина. Вони йшли вулицею, переступаючи через трупи, хідники було вкрито кров'ю. «Шма Ізраель!» Але небо було байдуже до винищення боговибраного народу. Сонце радісно палало, як і кожного дня цієї пори. З дитячих грудей вихопився зойк: де ти, людське сумління? Де ви, люди? Людей не було.

Коли Донью та ще кількох євреїв привели до будинку суду, звідти вийшли гестапівці й оголосили, що «акцію» закінчено. Хто залишився живий, того наказали привести на початку наступної «акції». «Орднунг» є орднунг. Гицель та кілька інших катів-аматорів, засмучені, що не одержали винагороди, на яку сподівалися, повели євреїв до свіжої масової могили. Вони побачили криваве місиво, ще чувся тихий стогін з-під трупів. Нарешті, їх відпустили, шкодуючи, що здобич пішла з рук через випадкове спізнання на кілька хвилин після закінчення «акції».

Ті, що залишилися живі, являли собою жahlливе видовище: маленькі діти кликали загиблих батьків; кілька людей збожеволіло, вони, наче примари, вешталася вулицями; кожний не міг позбутися жahlливих видінь, що мучили його. А що обіцяло майбутнє?

Уцілілих після масакри євреїв зігнали до гетто. Минув майже рік, доки надійшов час остаточної ліквідації євреїв і в цьому гетто (19 вересня 1942 року). І знову жадоба життя спонукала шукати сховища — на горищах, у всіляких закутках. На горищі, де ховалася Донья, опинилася жінка з двома маленькими дітьми. Їхній плач зраджував утікачів. Одного довелося... задушити. Але плач другого привернув увагу німців. Дивовижним чином Донья вціліла й цього разу. Але куди подітися?

Уночі Донья вибралася з якоїсь випадкової криївки і пішла світ-заочі. Вона вирішила не здаватися. Вийшла поза місто й опинилася в лісі. Лише тут, у нічному темному лісі, дитина відчула себе в безпеці. Друг-ліс протистояв звірам-людям.

Удень вона прийшла до села Микитинці, де жила приятелька їхньої родини Параска Григоришин. Чоловік Параски за німців став старостою села. Людина він не зла, але старанна. Чи за таких обставин Параска допоможе Доньї? В одному Донья впевнена: злого їй не зроблять.

Чимало сліз пролила Параска, слухаючи розповідь про долю родини Доньї та всіх євреїв, чимало ночей пролежала вона без сну, розмірковуючи, як краще сховати жидівську дитину. Вона вчила Донью християнських молитов, одягла їй на ший хрестик, переодягла в селянський одяг і вирядила до багатого мірошника на працю. У мірошника досить безпечно, але Донью чомусь мучать всілякі страхи. Вона тікає від мірошника і знову опиняється в надійному сховищі — на горищі в Параски. Але надворі зима, а горище — поганий притулок від холоду. До того ж Донью мучить сумління: чи має вона право наражати на небезпеку Параску? Але куди подітися?

Параска звернулася по пораду до свого дядька — Степана Григоришина. Степан був людиною літньою. За молодих років був заможний, але через недбалство і лінощі втратив майже все майно і залишився на старість у недобудованій хаті, майже голодуючи й часом обкрадаючи сусідів. Принаджений обіцяною винагородою за врятування єврейки (вже доходили чутки, що німці зазнають поразки, і населення чомусь вірило, що советчики колись щедрою рукою винагородять тих, хто рятував євреїв, — ще один з мітів, побудованих на безглузких уявленнях про сутність радянської влади та про роль в ній євреїв), Степан вирішив допомогти, але не сам, а з допомогою своєї сестри Олени, що її він без жалю підставляв під всі тягари й небезпеки.

Нарешті, знайомимося ми з нашою героїнею. «Зігнена працюю, вбита журбою», так сказав би про неї поет, Олена була цілковито самітня і за ціле життя не придбала навіть власного кутка. Важкою працюю заробляла вона на шматок хліба. З неї сміялися і жорстоко її експлуатували. Одягнена в лахміття, Олена подорожувала містами й селами, інколи ночуючи просто неба. Лише двома цінними якостями щедро обдарувала її природа: фізичною силою і добрим серцем.

Недовго довелося Доньї просити в Олени допомоги: Олена розридалася і по-матірньому притисла Донью до грудей. Олена була цілковитою протилежністю до свого брата.

За доби суворих життєвих випробувань людина тяжіє до полюсів закладених в неї природою якостей, до абсолютної моральності або аморальності. Олені ледве чи було відоме слово «мораль», але яким взірцем вона могла б бути для багатьох, кому добре відоме це слово, але не те, що воно означає! Її палке прагнення врятувати Донью породило

винахідливість і сміливість. Олена ніколи не відпочивала. Удень працювала, щоб заробити на їжу для двох, уночі збирала хмиз, щоб зігріти халупу, де вони жили. Десь дістала череп'яний посуд і навіть намагалася якось упорядкувати й прикрасити їхнє житло. Донья пише, що її вдячність Олені не мала меж, їй бракувало слів висловити її. Через півтора року після початку війни доля усміхнулася їй, давши їй втіленого янгола — Олену, оазу життя серед дикунства смерті, як називає її Донья.

Була зима наприкінці 1942 і початку 1943 року. Важкий сніг вкрив землю, лютували морози. У степу знайшли кілька задубілих трупів євреїв, які не змогли знайти притулку. А Донья, вгамувавши голод, грілася біля теплої грубки. Увечері приходила Олена і, хоч як була втомлена, знаходила тепле слово. А ж важко було повірити: в цьому скаженому світі насильства ще не перевелися добрі люди.

На цьому відтинку її поневірянь зло конкретно втілювалося в браті Олени — Степані. Він передумав. Далека винагорода була, на його думку, не варта щоденної небезпеки викриття. Благання й сльози — і Олени, й Доньї — не допомогли. Степан вигнав їх надвір, і вони, одягнені в лахміття, пішли не відомо куди.

Олена надумала таємно повернутися до хати Степана, в якій він майже не жив, знайшовши собі десь інше житло, і перебувати там начебто самій, сховавши Донью. Уночі Донья прокралася до хати Степана. Але Степан щось підозрівав і раз-у-раз навідувався до хати. Щойно він наближався, Донья карколомно кидалася під піч, наче залякане мишеня.

Якось німці оточили село. Вони влаштували облаву й обшукували кожну хату. Олена довго не з'являлася, а потім прибігла налякана, принісши цю страшну вістку. Вихід єдиний — тікати, рятуватися. Алеж село оточене. Цієї миті Олена виявила не абияку винахідливість. Схопивши драбину, вона вибігла з Донєю в поле, до найближчої скирти. Сховала дівчинку в скирті, при тому — нагорі, куди важко дістати багнетом. Коли небезпека минула, Олена прийшла до Доньї і привела її назад до хати, зігріла, нагодувала і поклала спати. Німці знайшли в селі трьох євреїв, що ховалися. Донья була, мабуть, єдиною, що вціліла після цієї облави.

Але Олена помилилася: облава ще тривала. Німець і двоє поліцаїв незабаром постукали до хати. Олена виявляє просто артистичні здібності і не абияку силу духу. Донья сховалася під широким дерев'яним ліжком, скрутившись у куточку і притиснувшись до стіни, сповнена відчаю. На випадок, якби виявили переховану жидівку, Олені загрожувала така сама небезпека, як і Доньї. Але вона поводитися справді по-геройському. Байдужим тоном вона запросила поліцаїв до хати. Було темно, поліцаї мали лише маленький ліхтарик. Слабкий промінь слизнув під ліжко, але поліцаї не помітив Доньї. Коли поліцаї пішли, Донья ще довго лежала заціпеніла.

Не наважуюся змальовувати сцену обіймів двох споріднених душ, коли карателі пішли. Майстрам високої кляси слід було б увічнити це в мармурі або на полотні.

Олені цей випадок дав нагоду зрозуміти, що її життя вперше набуло ваги й цінності. У ній прокинулися придушені важким буттям високі якості: людська гідність, сміливість, самовідданість, готовість служити добру, протиставитися величезній нацистській потворі. Чим скінчиться це змагання?

Обидві вони довго плакали від радощів якогось нового взаємного

зближення, віднайдення. Після днів радості врятування протяглися нові дні небезпеки, холоду й голоду. Одного разу Олена забула замкнути двері на засув, і всюдисущий донощик зазирнув до хати. Побачивши Донью він миттю зник. Ховатися не було де — зима. Тікати — не було ні одягу, ні часу. Залишалося покластися лише на Божу волю. Але навіщо жертвувати ще й життям Олени? Донья вмовила її піти. Олена, ладна прийняти смерть разом з Доньєю, мала, очевидно, якийсь свій плян, як врятувати її, і пішла з хати.

За кілька хвилин по Донью прийшли місцеві бандити. Вони виламали двері, вдерлися до хати і побачили Донью, вимагали свідчень проти Олени, вивели Донью на сніг і повели розстрілювати. Раптом з'явилася Олена з пакунком у руках. Вона на колінах просила вбивць відпустити Донью. У пакунку, що його вона віддала дівчинці, був, за її словами, костюм дядька Доньї, що його, мовляв, про всяк випадок передала Параска. За цей костюм вдалося викупити життя Доньї.

Тут варто відхилитися від розповіді про долю Доньї та Олени і кинути погляд на загальну картину ставлення українського населення до нищення євреїв під час німецької окупації.

У Західній Україні, де національні прагнення українців були віддавна сильні й яскраві, українці пов'язували з німцями свої надії на звільнення від російського, польського та угорського панування і на свою самостійність. Децю меншою мірою те саме стосувалося і Східної України. Але чи могли українці, не маючи своєї влади й сили, протистояти виконанню одного з головних пунктів нацистської програми — тотальному винищенню євреїв, коли вирішувалося питання про їхнє власне національне існування?

Уже на дев'ятий день війни Німеччини проти СРСР українці намагалися створити свою державу. Ентузіязм населення був настільки великий, що німці зрозуміли: ця держава ледве чи буде маріонетковою. Заарештувавши новостворений український уряд і викоринивши всі зародки української самостійності, які їм лише вдалося викоринити, німці створили ситуацію, в якій не могло бути й мови про якийсь державний захист українських громадян-євреїв, як це було в Болгарії, Італії, навіть у Румунії.

Хулганські та нацистські елементи, а також особи, що зводили порахунки з євреями за якісь старі кривди (цьому дуже допомогла політика Сталіна, який навмисно надіслав 1939-41 років до Західної України величезну кількість енкаведешників-євреїв, тоді як на той час в системі НКВД в Росії та на Східній Україні євреїв уже було досить мало), активно співпрацювали з німцями, тероризуючи місцеве населення і створюючи в євреїв відчуття загального цькування з боку всього українського населення. П'ятьох-шістьох ревних коляборантів на село чи містечко було досить, щоб для місцевих євреїв не було рятунку. Ось чому справжніми величними героями були ті місцеві жителі, які, ризикуючи власним життям, рятували євреїв.

Неписьменна Олена глибоко в душі плекала єврейсько-християнське почуття любови до ближнього, до стражденного і просто була нездатна спалахнути ненавистю до будь-кого за справжні або уявні провини в минулому. Вона інтуїтивно розуміла те, що інтелігенти висловлюють своєю мовою: не мусить бути колективної відповідальності народу за дії окремих осіб або груп. Зло вона бачила конкретно втіленим в Ілька Фільварчука та інших карателів, що допомагали німцям винищувати євреїв. Їх Олена

називала антихристами, бандитами. Більшість поліцаїв у ґрунті речі й були кримінальниками або принаймні особами з кримінальними нахилами.

Ще раз уникнувши смерті, Донья не могла далі залишатися з Оленою в халупі Степана. Олена знайшла у лісі рівчак, прикрила його гілками й соломкою, зверху засипала снігом; у цьому барлозі переховувалася Донья, налякана, змерзла, завжди голодна, майже втрачаючи розум. Єдиною її втіхою була Олена — її добрий янгол-охоронець та годувальниця. Олена далі виявляла назвичайну винахідливість та витривалість. Вона майже не спала вночі, а вдень діставала їжу для двох. Коли весняна повінь залила рівчак, довелося знову повертатися до Степанової халупи. Для схованки Олена притягла величезний дуплявий пень. Потім знову довелося ховатися в лісі, блукати там, залишаючи зрозумілі для Олени позначки. Олена наносила цілу скирту сіна, залишивши всередині порожнечу для Доньї. Стара жінка чуйно прислухалася до новин, почавши виявляти зацікавлення військовими та політичними подіями. Дізнавшись, що в околиці з'явився партизанський загін, Олена виряджається з овечою отарою в гори. Без Олени Донья почувається ще беззахиснішою й самотнішою. За місяць Олена повернулася. Безмежна радість зустрічі була затьмарена розповіддю Олени про марну зустріч з партизанами Ковпака: радянські партизани не цікавилися долею євреїв, яким загрожувала загибель.

Одного разу Олена та Донья поверталися з лісу «додому», несучи в'язанки хмизу. Вони присіли перепочити і розпочали щиру розмову, в якій Олена виявляла багато життєвої мудрости. Донья була вивчена почуттям вдячності і відчувала душевну потребу присвятити себе після війни Олені, прикрасити її старість. Олена ж сподівалася лише на одне: Донья колись її пристойно поховає. У цьому був єдиний «корисливий» її задум. Це — відповідь тим, хто не уявляє безкорисливої самопожертви, народженої душевною шляхетністю та сердечним теплом.

Їх виявив лісник Лех Шинкарек — жорстока й зла людина. Він звинуватив їх у крадіжці державного майна: це був лише привід для звернення до поліції. Насправді він уже давно полював на Донью. І привів поліцію. Олена спробувала останньої миті схвати Донью, але її схопив поліцай Григорчук. Під час допиту Олена вискочила у вікно і втекла, а Донью повезли до Косова. Там вона ще раз якимсь дивом врятувалася від розстрілу, цього разу завдяки сміливості й доброті молоді людини на ім'я Пьотр, що служив у поліції (він розмовляв по-польськи і називався не Петро, а Пьотр — був, мабуть, поляком). Ось і роби після цього огульні висновки щодо поліцаїв!

Коли повели Донью, Олена не знаходила собі місця від невітної туги. Вешталася лісом, вбита горем. І раптом перед нею наче з-під землі виросла Донья. Спочатку Олена сприйняла її за привид, дух. Нарешті вона зрозуміла, що це жива Донья. Радошам не було меж.

Після втечі почалася нова болюча доба боротьби за життя. Донью переслідували з новою наполегливістю. І тут Олена блискуче виявила приховані в ній таланти конспіратора та актора, психолога й... альпініста, незламного борця й справжнього гуманіста. Як ці всі якості не пасують до образу неписьменної нещасної поденниці, алеж усі ці якості справді були в неї, та ще й в не абиякій мірі!

За Оленою почали стежити. Яюсь вона тиждень не з'являлася до Доньї. Такого ще не було. Адже вона завжди приходила вчасно, за будь-якої

погоди, щоб підбадьорити, допомогти й нагодувати. Мабуть, сталося якесь нове лихо, думала Донья. Саме так і було.

Олену схопили, прилюдно били, називаючи зрадницею за переховування єврейки. Врешті, її поставили під стінку — розстрілювати. Але навіть під загрозою смерті Олена не виказала Донї. Вона знепритомніла, і кати пішли, зрозумівши, що нічого не можуть вдіяти проти неї. Відповідальність за долю Донї підняла її на ноги.

Треба було негайно міняти сховище і тікати до гір. Олена та Донья йшли стрімким схилом гори, ризикуючи власти в прірву. Ось тут виявилось, що Олена — це й альпініст. Спорудивши для Донї халабуду з хмизу та листя, Олена протягом шістьох зимових тижнів щодня відвідувала Донью вночі, приносила їжу та новини, підтримувала її на дусі, а коли Донья захворіла, знайшла в селі людину, якій довірила таємницю і влаштувала в неї Донью, доки та одужала.

Але ось після трьох років невимовних страждань наблизилось визволення. Це, певна річ, не було визволення України, але для Донї це було справжнє визволення, що обіцяло життя. Олена поселила Донью в селянина Микитюка, дуже доброї людини. Але одного разу бандит з сокирою погнався за Доньею, погрожуючи забити її. Донья втекла аж за десятки кілометрів від села і опинилася в околицях Коломиї. У цей час фронт пересунувся до Карпат, всюди з'явилися німецькі солдати, подорожувати стало занадто небезпечно. Донья далі не змогла зустрітись з Оленою.

Як склалося далі життя Олени, невідомо. Донья намагалася з Ізраїлю встановити з нею зв'язок, але марно. Думаю, вона дожила свій вік без душевного піднесення, згадуючи добу свого надзвичайного злету духу, граничного напруження всіх духовних та фізичних сил, коли вона боролася за життя чужої дитини, що стала для неї рідною. Чи знайшлася добра душа, що гідно поховала її?

А в Єрусалимі про неї нагадає дерево в Алеї праведників Меморіального інституту пам'яті жертв нацизму і табличка з її ім'ям. Вона залишилася у вдячній пам'яті єврейського народу.

І якщо григорчуки, фільварчуки та шинкаренки є брудною піною на поверхні народного життя, то Олена Григоришин є глибинним, кришталевим чистим джерелом народного сумління, золотої душі народу.

Якщо з часом збудують пам'ятник доброті й самопожертві, то його слід увінчати постаттю матері-охоронниці. Це й буде пам'ятник Олені Григоришин.

Яків Сусленський

КУЛЬТУРА УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОКАЗІ В АВСТРІЇ

Австрійсько-радянське товариство з нагоди святкових тижнів, улаштованих на відзначення 300-ліття звільнення Відня від турецької облоги, влаштувало в Австрії черговий показ досягнень культури УРСР. Для цього вислано до Австрії кілька офіційних делегацій, танцюристів, співаків, інструменталістів, спортсменів; крім того, влаштовано виставки народного мистецтва, графіки, плякатів і фотографії та кулінарії. Для піднесення авторитету цих улаштувань приїхала до Австрії делегація від уряду УРСР, очолена головою Ради міністрів Олександром Ляшком, який у день відкриття українських днів в Австрії, 5 травня, склав візиту президентові дрові Рудольфові Кірхшлегерові і згодом головам міст, у яких відбувалися українські виступи. При цій okazji в Лінці відбулося підписання партнерського договору між містами Лінцом і Запоріжжям (в оригіналі «Запороже»), для чого до Лінцу прибув з окремою делегацією Валентин Ялянський, голова міської ради Запоріжжя. З інформативної брошури Австрійсько-радянського товариства довідуємося, що з тією делегацією прибула окрема туристична група, складена з «відомих представників культурного і наукового світу».

З поданої програми виглядає, що це було велике міждержавне влаштування. У дійсності ж, як можна було й сподіватися, усе відбулося на суто провінційному рівні. Вже сам факт, що центром показу української культури став Лінц, столиця Оберестеррайху, відповідає більш-менш політичному значенню, що його має Українська РСР. Правда, до Відня і Грацу приїздив танцювальний ансамбль «Запорожець», але у Відні про цей виступ ні плякатів, ні згадки в бюлетенях «Фестивохен», ні в пресі не було. Сам же виступ відбувся не в якійсь залі в центрі міста, а на його периферії — у Донавштадті (XXII бецирк) потойбіч Дунаю. А шкода, бо танок був на доброму рівні. Решта виступів цього ансамблю відбулася в таких «відомих» місцевостях, як Амштеттен, Обершюцен, Кніттенфельд, Ебензее і Галлен. Але концерт російських інструменталістів, що відбувся в Концертгавзі, включено до 21 Міжнародного фестивалю віденських святкувань і видруковано афіші на два квадратні метри...

Не краще пощастило й виставкам. Виставку «Народне мистецтво з України», під почесним протекторатом Михаїла Т. Єфремова, посла СРСР в Австрії, заховано в недавно відреставрований замок Шарнштайн у Горішній Австрії (біля Гмундену), іншу виставку, однотижневу, влаштовано в Берндорфі, а ще одну в Маттерсбургу. Виставку «Графіка з України» (не «Українська графіка») віддано не якомусь австрійському музеєві чи галерії, а російському клубові «Родина» при Австрійсько-радянському товаристві. Про цю виставку можна було довідатися хібащо з плякатів у книгарнях, які торгують виданнями з СРСР і Східньої Німеччини. На тих плякатах був портрет Шевченка з літографії Адама Крвавича: витримана в соцреалістичному хрущовському стилі, зі старим нахнюпленим поетом у фотелі, з палицею й капелюхом у руках, та літографія зовсім не заохочувала йти на

виставку. Проте, та виставка була приємною несподіванкою. У залуclu Брамспляцу, на четвертому поверсі в залах клубу «Родіна» показано півсотні графічних робіт 21 мистця з України, з яких одна третина, як це видно з прізвищ, а ще більше з тематики, росіяни. Каталога не було, тільки летючка зі списком мистців з перекрученими іменами (Сергей, Фйодор, Елена і. т. д.). Згадуємо про це тому, що на виставці роздавали брошурку німецькою мовою, де написано, що «1876 року цар видав указ, який забороняв друкувати українською мовою». У брошурці читаємо, що виставка була передана Австрійсько-радянському товариству «Українським товариством дружби і культурних зв'язків з закордоном». Під чиею опікою є це товариство зв'язків, зайво писати, в кожному разі там знали, кому в Відні виставку передати. Отож, російський клуб у Відні постарався запрезентувати австрійцям українську культуру якнайкраще. З поданої в згаданій брошурі програми видно, що старався не абияк. Ось кілька дат: 4 травня — «Розмови при самоварі, присвячені Українській РСР» (не подано, чи чай був 42-градусний, чи міцніший); 10 травня — фільм «Бій над Волгою»; 13 травня — домашній концерт т-ва «Родіна», твори російської клясичної музики; 25 травня — «Розмови при самоварі, присвячені народному мистецтву СРСР»; 9 червня — доповідь з діапозитивами «Від Петербургу до Ленінграду. Портрет міста»; і т. д.

Сама виставка графіки з України була мішаниною справжнього мистецтва з політичною агіткою (обсипана плякатними гаслами серія гравюр Б. Туліна про Леніна). Якщо «Шевченко в фотелі» Крвавича був зразком соцреалізму, той соцреалізм у Г. Варкача вже модернізований. Його «Пушкін на півдні» зображує поета в якомусь парку (в Одесі?) в гурті роздягнених дам: чи то реальних молодиць, чи муз, чи, може, клясичних статуй — через соцреалізм годі вгадати. Але на виставці були й твори високого рівня: гравюра Г. Якутовича на теми зі «Слова о полку Ігореві», С. Якутовича («Спогади про війну»), Я. Нечая («Свято весни», «Обливаний понеділок»), І. Остафійчука («Літня ніч»), А. Чебикіна (гравюри на теми космонавтики), як згадати тільки твори майстрів графіки, які запам'яталися. Це мистці наскрізь модерні, з погляду технічного віртуозні, їх твори композиційно багаті формами, в яких відбилися свіжо відчуті впливи конструктивізму, експресіонізму й сюрреалізму. Скрізь панує дисципліна без слідів будь-якої анархії форм. Приємно було ствердити, що Україна має графіку на інтернаціональному рівні. Коли б збірку таких творів обуххрати від агітки й соцреалістичних залишків та додати однорядні твори інших, не виставлених графіків, то таку виставку можна б безпечно показати в залах Академії мистецтв або й Альбертіні. Але хто пустить туди виставку, влаштовану не мистцями чи музеями, а поліційною установою?

Кулінарні українські дні в Австрії з нагоди «днів СРСР» у ресторанах Лінцу і кількох курортах визначалися тим, що на них спеціально пропаговано «російське вино» з Криму.

С. Г.

ВИСТАВКА ДО СТОРІЧЧЯ НАРОДЖЕННЯ ОЛЕКСИ ГРИЩЕНКА [1883-1983]

Від 16 квітня до 12 травня 1983 року була відкрита в нью-йоркському Українському інституті Америки виставка творів Олексі Грищенка, якою відзначено сторіччя від дня народження (2 квітня 1883). Влаштована заходами Фондації Олексі Грищенка, яка зберігає понад 70 творів мистця, виставка складалася з олійних картин, гвашів, акварель і одного gobлена, витканого в Обюсоні. Виставку свідомо обмежено 40 творами, переважно більшого формату, які заповнили дві кімнати і сходи Інституту. 15 творів було зі збірки Фондації, решта — з приватних колекцій наших громадян, які стояли близько до покійного мистця і ще за його життя придбали іноді й чималу кількість його картин. З нагоди цієї виставки видано 32-сторінковий каталог українською й англійською мовами з 17 кольоровими репродукціями і вступною статтею С. Гординського, списком найважливіших виставок мистця і музеїв, де зберігаються його твори. Голоси видатних критиків доповнюють каталог. Уміщена в ньому також низка чорно-білих репродукцій, серед них звертає на себе увагу запрошення на відкриття виставки Фондації Барнеса в Парижі 1923 року. Тоді цей відомий американський мільйонер закупив велику колекцію творів, переважно французьких майстрів, і галерія Поля Гійома виставила, поруч картин Кіріко, Дерена, Матісса, Модільяні, Ренуара, Утрільйо й ван Гога, також і придбані фундацією твори молодого Грищенка.

Каталог нараховує в Америці понад 300 творів Грищенка. В каталозі згадано також, що Грищенко був і визначним мистецтвознавцем, ще до першої світової війни видав низку праць про стару ікону та був пропагатором модерного мистецтва, а за пізніших років видав кілька книжок мемуарів, позначених чималою літературною вартістю (за що був обраний почесним членом ОУП «Слово»).

На жаль, наша нью-йоркська преса, завжди готова відгукнутися на всякі аматорські виставки, ювілейної виставки Грищенка, мистця світового калібру, не помітила.

ЩЕРБИЦЬКИЙ ПРИКРУЧУЄ МУТРИ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). — Надходять вістки з України, що після червневого пленуму ЦК КПРС (14-15 червня) значно посилюється партійний контроль і натиск у ділянці науки, літератури, мистецтва, культури взагалі. 28-29 червня ц. р. відбувся в Києві пленум ЦК КП України, на якому, у відповідності до доповідей Андропова і Черненко на московському червневому пленумі, прийнято такі ж, як і в Москві, постанови про посилення ідеологічної роботи чи, як це офіційно називається, «удосконалення форм і метод ідеологічної, масово-політичної роботи». У пленумі взяла участь вся номенклатура КПУ, включно з першим секретарем правління Спілки письменників України (СПУ) П. Загребельним, міністром освіти УРСР М. Фоменком, міністром культури УРСР С. Безклубенком, директором Інституту філософії АН УРСР В. Шинкаруком, директором

Інституту історії партії В. Юрчуком, директором Вищої партійної школи при ЦК КПУ І. Грущенком та ін.

Кажуть, що саме Безклубенка і Загребельного критиковано за хиби у їхніх ділянках, виявлені під час обговорення «підсумків червеневого пленуму ЦК КППС і завдань партійних організацій, які випливають з його рішень, і промови генерального секретаря ЦК КППС Андропова». Про це свідчить промова Щербицького 28 червня ц. р., яка визначила загальне спрямування пленуму. Щербицький заатакував цілий ряд «недоліків» і «помилочок» в окремих ділянках науки і культури. Він гостро нападав на літературно-художню критику, заявляючи, що, мовляв, «як і раніше, рідко публікуються глибокі змістовні статті», а також «з'являються окремі публікації, автори яких вважають, що соціальність не обов'язкова для кожного твору». Він вирізвив окремо журнал «Дніпро», кажучи, що у ньому іноді з'являються «сірі, невиразні за змістом вірші, а то й рецензії з помилками ідейного характеру». «Літературній Україні» і журналам «Український театр» та «Образотворче мистецтво» Щербицький закинув «завищені оцінки художніх творів».

Ще гостріше критикував Щербицький естрадно-концертну музику і безпосередньо міністра культури Безклубенка. Згідно з Щербицьким, «стурбованість викликає стан справ у такому популярному жанрі, як естрада, де часто виконуються «низькопробні твори», які «негативно впливають на виховання музичної культури молоді». «Серйозні недоліки допускаються в роботі з кадрами концертних організацій», тому Безклубенкові поставлено завдання «навести належний порядок у цій важливій ділянці».

Доречно вказати, що не вперше тепер критикують естрадно-концертну музику за брак «наступальності і бойової оперативності» та розповсюдження нею «несмаку», що стається в наслідок того, що нібито, «захопившись створенням нових ансамблів, міністерство послабило контроль над ідейним і художнім рівнем їх програм». Ще в середині червня ц. р. на засіданні ЦК КПУ, як подала «Радянська Україна» від 26 червня, критиковано міністерство культури УРСР за «неполадки» в естрадно-концертній діяльності. Зокрема, констатовано, що «міністерство незадовільно керує цією ділянкою», і доручено «вжити дійових заходів для значного підвищення ідейного і художнього рівня» та «посилення ролі естрадного мистецтва в патріотичному, інтернаціональному, моральному, естетичному вихованні, пропаганді соціалістичного способу життя, дружби народів СРСР».

На окрему увагу заслуговує напад Щербицького на працівників суспільних наук, декому з них він закинув навіть «спрошенство», «примітивізм» та «псевдонауковість». Тут він вирізвив, як приклад, «об'ємистий збірник, підготований в Івано-Франківському педінституті», що його, мовляв, «правильно вилучив з подажу Держкомвидав УРСР, а збитки від нього відніс на рахунок авторів». На його думку, «такі заходи варто б застосувати і щодо деяких інших видань, придатних хібащо на макулятуру». А головне, «треба своєчасно поправляти і тих дослідників, які опінують патріархальщину, захоплюючись дрібнотем'ям, вивченням життєписів князів, різних третьюрядних історичних фактів». Від Вищої партійної школи, Секції суспільних наук АН УРСР, Мінвузу УРСР, Інституту історії партії, Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР

(директор А. Шлепаков) Щербицький вимагав більшої ініціативи в удосконаленні виховної роботи, кращої прогностики і «практичної віддачі».

Не поминув він і преси та радіо й телевізії. На його думку, «багатьом виступам газет, теле- і радіопередачам бракує глибини аналізу, аргументованості, яскравості і публіцистичного викладу».

ПОРОЖНІ ОБІЦЯНКИ ВИКЛИКАЮТЬ НЕЗАДОВОЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). — Згідно з вістками з України й інших республік СРСР, за останнього часу знову значно погіршилося забезпечення населення харчами і товарами широкого вжитку. Деякий час, безпосередньо після смерті Брежнєва, ситуація була дещо покращала, головне в містах, але тепер — знову все «по-старому». Попри невгаваючу метушню довкола продовольчої й енергетичної програми, «поширеного забезпечення» населення товарами і послугами, «зрівняння села з містом», поширення «технічно-наукової революції та прогресу», «заходів по піднесенню трудової й виробничої дисципліни і продуктивності праці» і т. д. — становище не кращає, а радше гіршає. Це й приводить до щораз більшого незадоволення.

Кажуть, що це й було головною причиною винесення цього питання на розгляд поширеного засідання колегії Міністерства легкої промисловости СРСР 27 травня ц. р., на якому, як подала «Робітничка газета» від 29 травня ц. р., «розглянуто завдання, що випливають з постанови ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР „Про додаткові заходи по поліпшенню забезпечення населення товарами народного споживання в 1983-1985 роках“». Крім доповіді міністра легкої промисловости СРСР М. Тарасова та інших виступів, у засіданні колегії взяв участь також секретар ЦК КПРС І. В. Капітонов. Як говорилось у повідомленні ТАРС про ці наради, на них «відмічено серйозні недоліки в розвитку виробництва, поліпшення асортименту і якості товарів, задоволенні зростаючого попиту покупців». «У торговельну мережу надходить немало виробів застарілих моделей і конструкцій, а також з відхиленнями від стандартів і технічних умов».

Ці самі питання були об'єктом розгляду республіканської наради в Києві 3 червня ц. р., в якій брали участь керівники міністерства місцевої промисловости УРСР, міністерства торгівлі УРСР та ряду інших міністерств і відомств, а також поодиноких промислових підприємств. Крім доповідей і звітів Ю. Гаєвського, міністра місцевої промисловости УРСР, В. Старунського, міністра торгівлі УРСР, та інших, на нараді виступав Є. Качаловський, член Політбюра ЦК КПУ і перший заступник голови Ради міністрів УРСР, та Я. Погребняк, кандидат у члени Політбюра і секретар ЦК КП України.

Як виходить з повідомлення РТАУ, ці наради і виявили жахливий стан місцевої промисловости, торгівлі та забезпечення населення товарами широкого вжитку взагалі. Згідно з «Радянською Україною» від 4 червня ц. р., «нинішній рівень виробництва товарів народного споживання не в повній мірі задовольняє зростаючі запити покупців». І далі: «У торговельну мережу продовжують надходити вироби застарілих моделей і конструкцій... Лише

третина (підкреслення наше) підприємств місцевої промисловости випускає продукцію без реклаमाцій...»

Про низьку якість радянських виробів народного споживання багато пише радянська преса. Вистачає згадати хоча б «Робітничу газету», яка, наприклад, 20 квітня ц. р. у статті «Дефіцит у надлишках?» писала про залишки і повернення неякісних виробів взуття, одягу і тканин: «Торік такими „зайвими“, що пройшли маршрут з торгівлі до підприємств, які їх виготовляли, виявилось понад 650 тисяч пар різного взуття. Щоб таку кількість взуття перевезти залізницею, потрібно було виділити додатково не менш як 50 вагонів...» «За даними обліку на 1 жовтня м. р., в державній торгівлі скупчилося неходових непродовольчих товарів на 190 мільйонів карбованців. Три чверті з них випущено нашою легкою промисловістю». Причини: «моделі дуже одноманітні, не відповідають сучасній моді, розраховані на якогось „середнього“ і дуже нерозбірливого покупця. В наслідок чого багато виробів припадає пилом на полицях, або на складах магазину рік-два, а то й більше».

Справа, однак, не лише в самих моделях і якості виробів. Становище ускладнюється недостатнім технологічним устаткуванням, неладом у будівництві цілої групи «Б», тобто промисловости, що виробляє предмети широкого вжитку. «Робітнича газета» від 24 червня ц. р. подає такі випадки: «Керівники комбінатів „Кримбуд“ і „Харківпромбуд“ на чолі з В. Плетмінцевим і В. Ляніним досі не укомплектували Сімферопільську швейно-галантерейну і Харківську швейну фабрики...»; «Погіршує становище і неповороткість організації Мінжитлокомунгоспу республіки, які досі не закінчили поставку устаткування на Сімферопільську котельню...»; «Комбінат „Київпромбуд“ ніяк не подолає відставання на спорудженні Броварської фабрики верхнього дитячого трикотажу...». Кам'янському консервному заводу, якому у другому кварталі потрібно 3,4 мільйона банок для фруктових і овочевих консервів, «дирекція досі не повністю поставила технологічне і нестандартове устаткування», «потужності механічного виробництва Севастопільського порту не комплектуються...» і т. д.

В постановах київського пленуму ЦК КП України 28-29 червня ц. р. «Про підсумки червневого (1983) пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що випливають з його рішень і промови Ю. В. Андропова на пленумі», опублікованих в «Радянській Україні» 30 червня ц. р., подано «нову» розв'язку для всіх цих складних проблем, яка звучить: «постійно зміцнювати зв'язок ідейно-виховної роботи із здійсненням ключових народногосподарських завдань...» Кожному ясно, що це тільки дальша настанова на провали легкої й харчової промисловости, що їх із кризи можуть вивести лише докорінні і далекосяжні економічні реформи, що їх так дуже боїться режим. А без них не обійтися, якщо він хоче покласти край існуючому жалюгідному стану в усій групі «Б».

КАЛУШ — ЯК ПРИКЛАД «ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ»

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). — Згідно з вістками з України, в усіх областях УРСР, зокрема ж у Західній Україні, останнього часу посилено русифікаційну кампанію, користуючися зведенням новобудов і розбудовою

дотеперішніх підприємств, на яких збільшується кількість немісцевого, неукраїнського населення. Помітне ще більше, ніж дотепер, плянове відрядження на Україну неукраїнського, чужого персоналу, з великим відсотком росіян як на керівних посадах, так і рядових, і вони «автоматично» надають тон не лише в діловодстві, але й у загальному спілкуванні робітників між собою, яке відбувається російською мовою. Таке перемішування робітничих кадрів має на меті русифікацію як місцевого населення, так й інших неросіян, яких висилають на індустріальні новобудови. Цей русифікаційний процес, як і подібні інші заходи, називають «інтернаціоналізацією», яка вже давно стала синонімом примусової русифікації.

У згоді з цими організаційно-адміністративними заходами останнього часу посилено на промислових об'єктах і «політично-виховну роботу», спрямовану на дальшу «інтернаціоналізацію» робітничих кадрів. Прикладом таких заходів може служити виробниче об'єднання «Хлорвініл» ім. 60-річчя Жовтневої революції в Калуші Івано-Франківської області, побудований у 1977 році, що його називають «гігантом хемії Прикарпаття». Як подала «Радянська Україна» від 31 травня ц. р., тут «братньо живе сімнадцяти-тисячна робітнича сім'я, в якій понад 30 національностей і народностей СРСР». Політично-виховну роботу очолює спеціальна ідеологічна рада партійного комітету об'єднання, що «за його пляном ведеться інтернаціональне виховання трудящих», тобто русифікація. Як мовиться у тій таки кореспонденції В. Добровольського «у цехах, гуртожитках, на агіт-майданчиках влаштовуються лекторії, кінолекторії, бесіди, читаються доповіді... шукаємо більш емоційних, ефективних масових форм... до них належить і цикл театралізованих тематичних вечорів, присвячених союзним республікам, на яких побували делегації з Волгограду, Новгорода, Солігорська, Кишинева, Баку...» Як звичайно, «особливо урочистим був вечір, присвячений Російській Федерації». Добровольському бракує слів, щоб віддати штучний патос, коли «залю полонила пісня „Широка страна моя родная"... Співали всі: й аматори художньої самодіяльності, і глядачі; в пісню вкладали високе почуття любови до рідної країни, до народів-братів».

До якого стану мала б довести така «інтернаціоналізація» українських міст і промислових об'єктів, про це писав інший кореспондент, Віктор Соколов, у «Радянській Україні» від 23 грудня м. р. Подаючи як приклад місто Світловодське, до якого переселено мешканців Табурища після побудови Кременчуцької ГЕС, він пише: «Вулиці Табурища раптом залунали таким різноголоссям, якого вони споконвіку не чули. Люди двадцяти національностей прийшли на ударну будову — з Волги і Дону, з Грузії і Прибалтики, з Уралу і аж з Амуру... І вони, будівничі ГЕС, особливо молоді, настільки вжилися в тутешні сім'ї, настільки зріднилися з ними, що коли заходив я в ту чи іншу хату, мені дуже важко було розібратися, де тут син чи дочка господарів, а де — квартиранти... загули невдовзі по селу „інтернаціональні" весілля...»

Які є наслідки «інтернаціональних» весіль — не важко відгадати. Справа в тому, що лише в нечисленних випадках мішані сім'ї залишаються чисто українськими. Багато частіше починають переходити на російську мову. Такий стан є для нас дуже загрозливий і про нього не можна мовчати. Згідно з радянськими офіційними даними, в 1927 році на Україні було

zareєстровано 6,5% мішаних шлюбів, у тому числі по міських поселеннях — 18,6%, а по сільських — 3,4%, а в 1969 році їх було вже 26,6% по всій УРСР, у тому числі 35,5% по міських поселеннях і 12,1% — по сільських. Якщо в 1927 році один неоднорідний за національністю шлюб припадав на 15 однорідних по Україні в цілому, в тому числі на 29 — у селах і на 4 — в містах, то в 1969 році це співвідношення змінилось так: загалом в УРСР — 1:3, у містах — 1:2, а в селах 1:7.* Хоч у нас немає найновіших даних, є всі ознаки на те, що ці показники за останніх десять років не змінилися на нашу користь.

Свідомости того, що на ділі являє собою «інтернаціоналізація», безперечно не бракує в колах партійних вислужників. Не випадково Соколов намагається своїм «прикладом» про мешканців Табурища звести порухунки з якимось земляком, який, відвідавши їхнє село з-за кордону, нібито ним захоплювався, а, «повернувши додому, віддячився через свою газету злобним пасквілем: мовляв, російський ведмідь з колоніальною жорстокістю руйнує одвічний спосіб життя селянина». При цій нагоді «Радянська Україна» спростовує й інші «зворожні наскоки», зокрема лондонського «Таймсу», якому закидає вигадки про примусову русифікацію».

* Дані з «Демографічних досліджень», вип. 3, 1975.

ТАЄМНА ПОСТАНОВА В СПРАВІ РУСИФІКАЦІЇ

Нью-Йорк (Пресова служба ЗП УГВР). — На Захід дісталася таємна постанова ЦК КП Естонії п. н. «Заходи для виконання постанови ЦК КПРС „Про дальше удосконалення навчання і викладання російської мови”», яка є першоджерельним офіційним свідченням русифікаційної політики Москви. Цю постанову, підписану першим секретарем ЦК КП Естонії К. Вайно, схвалило бюро ЦК 19 грудня 1978 року і розіслало її з означенням «таємно» під реєстром Б-105/1 22 грудня того ж року. Подібні постанови були ухвалені також іншими ЦК компартій неросійських республік, включно з ЦК КП України.

Постанова ЦК КП Естонії має 6 параграфів, в яких говориться про завдання, які «впливають з постанови ЦК КПРС „Про дальше удосконалення вивчення і викладання російської мови в союзних республіках”» та про заходи для його здійснення. Бюро ЦК КП Естонії зокрема зобов'язує всі республіканські органи і організації, починаючи від інституцій народної освіти й Академії наук, партійних і професійних установ до промислових підприємств і колгоспів та радгоспів включно, «всесторонньо проаналізувати й розглянути, як стоять справи з вивченням і викладанням російської мови, а також з розвитком двомовності... опрацювати і здійснити засоби докорінного поліпшення всієї роботи, скерованої на забезпечення сучасних мовних потреб, комуністичного виховання трудящих і підростаючого покоління».

У цьому плані Міністерство освіти й Міністерство вищої й середньої спеціальної освіти та партійні і адміністративні місцеві органи мають постійно і кожночасно допомагати школам й іншим учбовим закладам та учителям і викладачам російської мови «у підвищенні ідейно-політичних і теоретичних знань, у створенні всіх необхідних матеріально-побутових умов». Миськкоми і райкоми партії мають звернути особливу увагу на з'ясування принципів національної політики КПРС і ролі російської мови «у повнішому приєднанні трудящих до активного виробничого і суспільно-політичного життя, до духовних цінностей вітчизняної і світової культури, закріплення соціально-політичної єдності радянського суспільства». Наголос кладеться на «виховування любови до російської мови як мови братерства і дружби народів», на «формування активного зацікавлення російською розмовною й писемною мовою»; на потребу «всіма засобами помагати молоді і населенню оволодівати російською мовою»...

Після ухвалення всіх заходів для виконання цієї постанови, що їх подано в окремому додатку, миськкоми і райкоми мають скласти звіти про хід здійснення їх до 1 січня 1980 року.

У реєстрі заходів на першому місці стоїть завдання ще в IV кварталі 1979 року «опрацювати і здійснити заходи для поступового переходу до навчання російської мови в дошкільних, дитячих установах республіки; творити експериментальні групи» тощо. У 1979-84 роках «забезпечити кабінети російської мови в учбових закладах лінгвафонною апаратурою всіх типів та іншими потрібними навчально-наочними матеріалами», «збільшити випуск підручників і довідкових матеріалів на допомогу вивченню російської мови», а також «словників, самовчителів російської мови», серії брошур й інших видань.

Від 1979 року «в Тартуському університеті збільшити щорічний прийом студентів на російську мову й літературу до 75 осіб, висилати кожного року поза конкурсом 35 осіб на вивчення російської мови й літератури в Москві, Ленінграді й інших російських університетах; організувати при Таллінському педагогічному інституті ім. Ед. Вільде факультет підвищення кваліфікацій викладачів російської мови».

Від 1980 року «збільшити мережу клас з поглибленим вивченням російської мови» і «постійно забезпечити для викладачів російської мови, особливо для сільських учбових закладів, ширші можливості мовної практики».

Далі: «від 1979 року сприяти творчому зростанню письменників, які пишуть по-російськи», збільшити програму навчання російської мови в телебаченні, радіо, ввести додаткові спеціальні програми для вивчення російської мови, творити гуртки вивчення російської мови, підвищувати ролі російської мови і літератури в культурному житті республіки.

Цілеспрямування цієї постанови дуже виразне: впровадити двомовність, щоб опісля перейти повністю на російську мову, тобто на загальну русифікацію. У такому плані російська мова є не лише засобом міжнаціонального спілкування, але й інструментом «зближення і злиття націй». Це стосується до всіх народів СРСР. Сьогодні, до речі, вже відверто говориться про певні справи й речі, які ще в 1978 році були захищені за «таємні постанови». Так, наприклад, у нас академік І. К. Білодід писав ще в 1981 році у книжці п. н. «Всяк суций в ней язык...», що «двомовність на Україні — це той вид білінгвізму, при якому обидві мови... однаковою широтою й

однаковою мірою використовуються народом». А два інші автори — А. В. Швець і Л. Ф. Мойсеева — пишуть у «Мовознавстві» (ч. 1, 1983), що «російська мова є засобом... єднання і співробітництва» та, «будучи мовою миру і дружби, служить справі людського прогресу»; що російська мова «в українській школі і вузі виступає і як предмет вивчення, і як засіб спілкування». А водночас: «однією з характерних рис, що визначають конкретні методи викладання російської мови на Україні, є врахування реального спілкування, зумовленого особливостями українсько-російської двомовності». Це, мовляв, «створює оптимальні умови оволодіння російською мовою», тим більше, що нібито «засвоєння близькоспорідненої мови полегшується подібністю систем російської та української мов, що певною мірою пов'язане з близькістю форм суспільної свідомости і культурно-історичних традицій...»

Слід також згадати, що якраз у час посиленого розгорнення заходів для здійснення постанови ЦК КПРС 1978 року «Про дальше удосконалення навчання і викладання російської мови в союзних республіках» Брежнев писав у «Правді» 22 травня 1979 року, що «вільне володіння російською мовою, добровільно обраною, як спільне історичне надбання усіма радянськими людьми, сприяє дальшому зміцненню політичної, економічної і духовної єдності радянського народу».

У дусі цих заходів відбувалася також Ташкентська конференція 1979 року, яка детально опрацювала заходи для впровадження російської мови в дошкільні заклади, садочки і початкові класи шкіл.

У такому ж сенсі говорив на зборах активу республіканської партійної організації В. В. Щербицький 25 березня 1983 року, стверджуючи, що «треба й далі вдосконалювати вивчення, поряд з рідною, російської мови у школі. У цьому плані життя висуває два взаємозв'язаних завдання. Перше — це необхідність поліпшити підготовку кадрів викладачів... і друге — це вдосконалення підручників і методичних посібників. Цим покликани предметно зайнятися Міносвіта і Мінвуз УРСР, а також інститути педагогіки і мовознавства».

З глибоким сумом повідомляємо, що 21 липня 1983 року несподівано на 58 році життя помер наш довголітній співробітник, керуючий справами видавництва у Мюнхені

магістер ІВАН ЧОРНИЙ,

і висловлюємо глибоке співчуття Його родині.

Похорон відбувся 26 липня на мюнхенському кладовищі Вестфрідгоф.

Вічна Йому пам'ять.

Видавництво «Сучасність»

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 3 *Олександра Черненко*: Дві поезії.
- 5 *Григорій Костюк*: Василь Мисик.
- 21 *Ігор Качуровський*: Чотири поезії.
- 24 *Юрій Соловій*: За горами, за лісами...
- 31 *Іван Майстренко*: До 80-ліття Василя Вразливого.
- 36 *Іван Смолій*: Письменник і його середовище.
- 46 *Ерік Го фер*: Вибрані думки.
- 53 *Юрій Луцький*: Ерік Го фер — вантажник і мислитель.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 55 *Надія Світлична*: З живучого племені Дон Кіхотів...
- 76 *Юрій Старосольський*: «У безконечній черзі».
- 88 *Іван Гвань*: Якби не ідеологічні кайдани!

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 95 *Анатоль Камінський*: Чи врятує колективний підряд радянську агрикультуру?

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 103 *А. Терляцкас*: Ще раз про євреїв та литовців.

РЕЦЕНЗІЇ

- 111 *Яків Сусленський*: Олена Григоришин — втілення людської доброти.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 118 *С. Г.*: Культура української РСР на показі в Австрії.
- 120 Виставка до століття народження Олекси Грищенка.
- 120 Щербицький прикручує мутри.
- 122 Порожні обіцянки викликають незадоволення населення.
- 123 Калуш — як приклад «інтернаціоналізації».
- 125 Таємна постанова в справі русифікації.
- 127 «Вечірній Київ» одержав російського «двійника».

Адреси наших представників

- Австралія:** Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046
- Аргентина:** Dr. M. Wasyluk
Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
Maza 144
Buenos Aires
- Велико-Британія:** Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham
- Ізраїль:** G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat — Yam
- Канада:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- США:** Nina Hnytzkyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
- Швейцарія:** Dr. Roman Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern
- Швеція:** Kyrylo Harber
Box 1062
141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячний «СУЧАСНІСТЬ»

на 1983 рік

	місячно:	річно:
Австралія	3.—	30.— дол.
Австрія	45.—	450.— шил.
Англія	1.25	12.50 фун.
Аргентина	7000.—	70.000.— пез.
Бельгія	100.—	1.000.— б. фр.
Бразилія	200.—	2.000.— н. круз.
Венесуела	3.50	35.— ам. дол.
Голландія	7.—	70.— гул.
Ізраїль	20.—	200.— шек.
Канада	3.50	35.— ам. дол.
Німеччина	6.—	60.— н. м.
США	3.50	35.— ам. дол.
Франція	15.—	150.— ф. фр.
Швейцарія	6.—	60.— ш. фр.
Швеція	15.—	150.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летувською поштою до Канади і США становлять 22.— ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Простямо всіх наших великошановних передплатників і кольпортерів заставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплата з країн, де немає представництва, простямо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовити чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреса для вилот: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5

Bankkonto: *Deutsche Bank A. G.*
Friedenstraße, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postcheckkonto *PSChA München*
Kto Nr. 22278-889

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ «СУЧАСНОСТІ»

Богдан Бойчук

ВІРШІ, ВИБРАНІ І ПЕРЕДОСТАННІ

Нью-Йорк, 1983, 199 стор. Обкладинка Любослава Гуцалюка.
Вибірка віршів з п'ятьох друкованих ранніх збірок — «Час болю», «Сломини любови», «Вірші для Мехіко», «Мандрівкати!» і «Подорож з учителем», а також вибрані вірші з п'ятьох недрукованих збірок.

Ціна 8 ам. дол.

Микола Горбаль

ДЕТАЛІ ПІЩАНОГО ГОДИННИКА

Поезії та пісні

Мюнхен, 1983, 398 стор. Упорядник Надія Світлична. Музичний редактор Ігор Соневицький. Вступні статті Надії Світличної та Віри Вовк.

Обкладинка з картини Никифора в оформленні Якова Гніздовського.

Це перша збірка поета й композитора — сина лемківської землі. Поділена збірка на три розділи: «Дні і ночі» — поетичні рефлексії, написані під час ув'язнення (1970-1977); «Деталі піщаного годинника» — вірші-афоризми з періоду другого ув'язнення, де він і тепер перебуває; «Пісні» — 17 текстів пісень з нотами. Перша пісня «Цвинтарі» написана лемківським діалектом.

Ціна 14 ам. дол.

Замовлення на всі видання «Сучасності» вислати на адреси В-ср:

В Європі:

Subzaniet
Mollatstr. 33, Rgb.
8000 München 8
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Inytskyj
254 West 31st St. 8th Floor
New York, N. Y. 10001
USA